

Міністерство освіти та науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Ташликович Дмитро Миколайович

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ 1944-1950 РОКІВ

Напрямок підготовки: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ О. В. Вовк

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

«__» _____ 20__ року

Виконавець:

_____ Д. М. Ташликович

«__» _____ 20__ року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Джерельна база	6
1.2 Історіографія теми.....	9
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ 1944-1950-Х РОКІВ	
2.1 Перехід повстанського руху на нові форми боротьби в післявоєнний час	15
2.2 Організаційна структура та чисельний склад повстанських сил на Волині	20
2.3 Служба безпеки ОУН (б) як провідна сила повстанського руху на Волині 1944-1950 років.....	27
РОЗДІЛ 3 ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ПОВСТАНСЬКИХ СИЛ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ 1944-1950-Х РОКІВ	
3.1 Бій під Гурбами як завершальний етап відкритого збройного протистояння між НКВС СРСР і силами УПА.....	34
3.2 Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині (1944–1950 рр.).....	40
3.3 Діяльність СБ ОУН (б) спрямована на протидію радянській.....	46
РОЗДІЛ 4 ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ВОЛИНІ ЯК СПОСІБ СПРОТИВУ	
4.1 Організаційні засади пропагандистської діяльності ОУН і УПА на Волині	54
4.2 Друковані видання як засіб ідеологічної боротьби проти радянського режиму.....	60
4.3 Усна масова пропаганда	66
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Тривале підпорядкування історичної науки інтересам радянської комуністичної ідеології довгий час унеможлиблювало об'єктивне висвітлення теми українського підпілля в післявоєнний період. Навіть із здобуттям Україною незалежності, український національно-визвольний рух розглядають лише в контексті подій Другої світової війни (1939 та 1945 року), упускаючи період 1944 - 1950 років. На нашу думку, такий підхід не є правильним, адже період активного протистояння підпілля з радянською владою (1944 - 1950 років) ознаменувався його переходом до якісно нового етапу розвитку. Навіть незважаючи на домінування радянської сторони, повстанський рух довгий час продовжував вести боротьбу, удосконалюючи власну систему адміністративного управління, застосовуючи не лише й військові, а й ідеологічні методи боротьби, виробляючи унікальні підходи глибоко законспірованого протистояння. Згадані факти роблять український повстанський рух з найпотужніших і наймасовіших європейських рухів опору ХХ ст., який протягом десятиліття протистояв радянській тоталітарній системі. Дане магістерське дослідження направлене більш детально розкриття згаданих особливостей.

Тема повстанського руху ще й досі розкривається з точки зору загальнодержавного масштабу, упускаючи регіональні особливості даного історичного явища. Повстанський рух на Волині 1944 - 1950 роках є яскравим прикладом цього. Аналіз повної картини повстанського руху досліджуваного періоду неможливий без урахування зазначених регіональних особливостей. Перераховані вище обставини аргументують необхідність нашого дослідження, а його актуальність не викликає сумніву.

Об'єктом дослідження є український національно-визвольний рух в 1944-1950-х роках.

Предметом дослідження повстанський рух на Волині 1944-1950 років

Метою дослідження є ґрунтовне історичне дослідження особливостей повстанського руху на Волині 1944-1950 років, вивчення та відтворення цілісної картини боротьби повстанського руху проти радянської держави.

Виходячи з мети були поставлені такі **завдання дослідження**:

- проаналізувати загальний стан наукової розробки обраної теми;
- дослідити перехід повстанського руху на нові форми боротьби в післявоєнний час;
- висвітлити організаційну структуру та чисельний склад повстанських сил на Волині;
- з'ясувати роль служби безпеки ОУН (б) у повстанському русі на Волині 1944-1950 років;
- проаналізувати збройну боротьбу підпілля на Волині ;
- висвітлити боротьбу СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині (1944–1950 рр.);
- дослідити організаційні засади пропагандистської діяльності ОУН і УПА на Волині;
- проаналізувати друковані видання українського національно-визвольного руху 1944-1950 років.

При написанні роботи були використані **методи**: історичний метод, діалектичний метод, статистичний, порівняльно-історичний метод, структурно-аналітичний, метод критичного аналізу. Робота написана з дотриманням принципів багатофакторності (вивчення всього комплексу факторів), усебічності, історизму.

Хронологічні рамки даної роботи охоплюють період з 1939 по 1952 роки, тобто з моменту початку Другої світової війни та по остаточний перехід повстанського руху до стратегії «тихого саботажу».

Практичне значення магістерської роботи визначається тим, що концептуальний та фактологічний матеріал нашого дослідження може бути

використаним студентами та викладачами вищих навчальних закладів для підготовки лекційних і практичних занять з курсів: «Історія України», «Історія СРСР», «Історія комуністичних режимів ХХ ст.», «Історії національно-визвольної боротьби в післявоєнний час», «Протистояння українського підпілля з радянським тоталітарним режимом» також наше дослідження може стати основою для подальших наукових розвідок.

Наукова новизна одержаних результатів:

- здійснено спробу комплексного дослідження переходу повстанського руху на нові форми боротьби в післявоєнний час на Волині;
- детально розглянуто боротьбу СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині у 1944–1950 роках;
- детально проаналізовано пропагандистську діяльність повстанського руху загалом та на Волині.

Апробація результатів дослідження.

1. Ташликович Д. Повстанський рух на Волині 1944-1950 рр // III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Сучасні музеї – центри збереження і використання історико-культурної спадщини» (21-22.10.2021 р. м. Суми, Україна).
2. Ташликович Д. Перехід повстанського руху Волині на нові форми боротьби в післявоєнний час // III Міжнародна студентська наукова конференція «Наука сьогодення: від досліджень до стратегічних рішень» (26.11.2021 р. м. Рівне, Україна).

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг магістерського дослідження – 85 сторінок, із них 68 сторінки основного тексту. Список використаних джерел і літератури складається зі 100 позицій.

РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база

Мета та завдання дипломної роботи обумовили використання основного кола джерел, які за характером та історичним критерієм можна умовно поділити на такі три групи: 1) збірники документів; 2) мемуари; 3) архівні матеріали; 4) періодичні видання.

До першої групи джерел відноситься збірники документів. При написання даного магістерського дослідження «Літопис Української повстанської армії. У 46 т. Документи і матеріали» [87], [88], [89], [90], [91], [92] став фундаментальним виданням. У «Літописі УПА» публікуються документи та матеріали з історії ОУН та УПА. Кожен том даної серії присвячений окремому аспекту діяльності повстанського руху. Висвітлення тем відбувається не за хронологічним принципом, а за тематичним. Значна кількість документів про боротьбу радянської влади з повстанським рухом та націоналістичним підпіллям була взята з тому 15 [90]. Даний том містить багато збережених протоколів допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954. На основі цих документів частково відбувається оцінка масштабів антирадянської діяльності повстанського руху. Окремо варто відзначити документальні матеріали вміщені в томі 8 «Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали.» [92]. Даний збірник документів складається зі звітів керівних складів ОУН та УПА в окремо взятих регіонах, про становище повстанських сил, про їх матеріально технічне забезпечення, про пророблену роботу, що стосувалася антирадянського опору. Значний пласт матеріалів був присвячений націоналістичній боротьбі на території Волині.

На окрему увагу заслуговує збірник матеріалів та документів служби безпеки ОУН(б) за редакцією Лисенка О., Петриляка І. [94]. Дана наукова праця складається зі звітів референтів боївок СБ, їх диверсійній та пропагандистській роботі. На основі вміщених там матеріалів, можна

простежити трансформацію методів боротьби повстанського руху проти радянської влади, від відкритого протистояння до глибоко законспірованого.

Збірники документів під редакцією Веденєєвої Д. [75], Мірчука П. [95], [96] є доволі схожими за змістом. Вміщені там документи та матеріали присвячені післявоєнному періоду націоналістичної боротьби на території Західної України. В збірникам можна знайти матеріали, що стосуються організацій диверсій на радянських об'єктах інфраструктури, пропагандистську роботу повстанського руху, накази та розпорядження керівників підпілля, листування, тощо.

З поміж збірників документів яскраво вирізняється збірка за редакцією Сергійчука В. «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали» [97]. Автор один з перших спробував окреслити весь трагізм десяти повоєнних літ для повстанського руху та населення Західної України. Збірник складається з архівних матеріалів радянських органів безпеки, що стосувалися ліквідації підпілля та осіб причетних до нього.

До другої групи джерел відносяться мемуари та спогади очевидців подій. Цікавою роботою, що відноситься до даної групи є «Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя» авторства Стахова Є. [98]. Автором даних спогадів є видатний діяч українського підпілля. Стахів Є. розповідає про свою участь у заснування Української Головної Визвольної Ради (УГВР), членство в Південній похідній групі ОУН, участь в організації нових осередків ОУН. Автор ділиться своїми роздумами стосовно майбутнього підпілля, необхідності боротьби з комуністичною владою. Окремо варто відзначити спогади автора що стосуються його роботи в Українській пресовій службі. На основі них можна простежити всю серйозність підходу повстанських сил до розповсюдження своєї ідеології.

На окрему увагу заслуговують спогади очевидців подій «УПА: спогади, документи.» за редакцією Мицика Ю. [99]. Робота складається з шести частин, кожна з яких збирала окрема група дослідників. У цілому спогади очевидців подій можна поділити на дві категорії: усні та писемні. Значна частина спогадів

зібрана експедицією Хижняка І. Зібрані спогади головню оповідають про збройні сутички повстанців, їх буденну роботу, спротив колективізації, деякі моменти розколу повстанського руху (бандерівці та мельниківці). Однак використовуючи подібну літературу, потрібно мати на увазі її суб'єктивність і критично підходити до викладених фактів та їх інтерпретації. Разом з тим мемуари та спогади очевидців, яскраво передають дух того часу, атмосферу напруженої боротьби, яка поглинула тисячі людських доль, кинутих на жертвний вівтар заради великої ідеї незалежної Української Держави.

У дипломному дослідженні використані також архівні матеріали Державного архіву Рівненської області [78, 79, 80, 81, 82], що присвячені диверсійній діяльності повстанського руху на території Рівненської та Волинської областей. Значна частина опрацьованих архівних матеріалів складається з справ заведених радянськими органами безпеки у відношенні до учасників повстанського руху. Окрім того, були проаналізовані Акти виконання присудів СБ в 1948-1949 роках, окремі свідчення учасників підпілля та очевидців подій, що мали відношення до повстанського руху. Особливої уваги заслуговують «Чорні листи» СБ, в який містився перелік осіб для ліквідації силами підпілля. «Чорні листи» СБ склалися також з аргументації необхідності ліквідації тих чи інших осіб, частково з посиланням на джерело інформації. На основі даних матеріалів вдалося окреслити масштаби диверсійної роботи підпілля, що стосувалися терору радянських представників. Важливу групу джерел для вивчення даної проблеми становлять періодичні видання. Насамперед це періодичні видання ОУН і УПА: «Ідея і Чин» [20, 21, 22], «До зброї» [91], «Повстанець» [91], «Молодий революціонер» [37, 38], «Шлях перемоги». «До чину» [97] та ін.

Періодичні видання повстанського руху стали основою для написання четвертого розділу нашого дослідження. Масштаби видавництва періодики дають змогу оцінити матеріально технічні сили повстанського руху у боротьбі з радянською владою. Разом з тим, періодична література є частково реалізацією ідеологічної концепції підпілля.

Таким чином, джерельна база досліджуваної проблеми є достатньо широкою, що сприяє всебічному дослідженню і висвітленню повстанського руху на Волині 1940-1950 років. За характером та історичним критерієм історичні джерела з даної проблематики діляться на декілька груп, де основними є збірники документів та матеріалів.

1.2. Історіографія дослідження

Враховуючи специфіку проблеми, простудійовані праці змістовою ознакою можна поділити на три групи: 1) історіографія 1991 – 2006 роки., 2) сучасна історіографія 2006 рік до сьогодні; 3) зарубіжна історіографія.

Варто зазначити, під час написання магістерського дослідження бралася до уваги радянська історіографія присвячена національно заціллю. Однак даний вид літератури використовувався як допоміжний та загально-ознайомчий. Більшість радянських наукових праць з тематики повстанського руху були інструментом пропаганди проти ОУН та УПА. Головне завдання цих праць полягало в компрометації повстанської боротьби перед жителями всього СРСР. Викладена в них інформація часто не відповідала дійсності та базувалася на підроблених документах та матеріалах.

Характерною ознакою першої групи наукових праць є відсутність систематичних досліджень з досліджуваної проблематики, дефініційно не визначене поняття «зацілля». Головний акцент в даних роботах робився на оцінці масштабів повстанського руху, аналізі військового аспекту боротьби, натомість організаційне оформлення та діяльності повстанського зацілля як структурного елементу цілісної системи національного руху Опору, цілковито упускалося.

Яскравим представником історіографії першого періоду є дослідження В. Ковальчука [83; 84; 85]. Даний історик один із перших хто спробував детально дослідити діяльність ОУН та УПА та території Волині та Полісся

станом на 1945-1950 роки. Дослідником було проаналізовано значну кількість документів тематики запілля, зроблено їх систематизацію. Базуючись на досліджених документах автор присвятив значну увагу діяльності політичної реферантури бандерівської організації, господарської мережі запілля УПА на Волині періоду 1944 – 1947 років.

До групи дослідників які активно досліджували повстанських рух можна віднести Р. Забілого [8; 19], Г. Папакіна [27], О. Стасюка [62], С. Стельниковича [63]. Характерною ознакою наукових праць даних авторів наявність елементів фрагментарності, компілятивний складник у висвітленні окремих сегментів заявленої наукової теми. Дані автори розглядають повстанських рух у контексті більш широких тем.

На військовому аспекті побудував своє наукове дослідження Ю. Шаповал [66]. В його статті «Війна після війни» наведено приклади військового протистояння УПА та органів безпеки СРСР, здійснено оцінку сил протиборчих сторін, вказано про методи та форми протистояння. Разом з тим, Ю. Шаповал був одним з перших хто звернув увагу на пропагандистську діяльність повстанського руху, охарактеризував її вид, дав оцінку її ефективності.

Другий період історіографії значно відрізняється від першого. Характерними ознаками праць, залучення значного масиву архівних матеріалів, наративних та документальних джерел. Дослідження повстанського руху відбувається в контексті системи національного «руху Опору», що дозволило також детально вивчити регіональні особливості формування та діяльності повстанського запілля.

Серед дослідників даної групи на окрему увагу заслуговує науковий доробок Г. Стародубець [56; 57; 58; 59; 60; 61]. Авторка одна з перших спробувала дати чітку визначення поняттю «повстанське запілля – це контрольована УПА територія, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єктів українського повстанського руху. Ядром, керівною

політичною силою запілля виступало підпілля, представлене організаційною сіткою ОУН(б)» [58, с. 47].

У своїх працях Г. Стародубець розглядала саме оунівське бандерівське підпілля як «активну меншину», що взявши на себе обов'язки координатора діяльності УПА та руху опору загалом, яка намагалася продемонструвати реальність ідеї вільної та незалежної Української держави.

Цікавою роботою вищезазначеної авторки стало стаття на тему «Український повстанський рух на Волині на зламі 1943-1944 (політико-виховний аспект)» [57]. В зазначені роботі авторка окреслила суть нової тактики боротьби запілля проти радянської влади на території Волині, визначила об'єкти політико-виховної роботи оунівців на Волині, показала її особливості, форми та методи.

На думку авторки Волинь була одним регіонів, де найперше почав відбуватися перехід від «оборонної» до «зачіпної» (диверсійної) концепції боротьби. Г. Стародубець продемонструвала на конкретних прикладах, як в умовах жорсткого протистояння з радянською владою, повстанці Волині організовували окремі пропагандистські акції та навчальний процес у звичайних школах. Наприклад, станом на 1944 рік в Ковельському районі (Волинь), який був під контролем повстанської адміністрації, діяло 24 початкові школи і одна семирічна, організованих безпосередньо запіллям [578, с. 71].

Серед дослідників, які приділяли значну увагу військово-політичному аспекту ОУН та УПА є дослідження авторства І. Петриляка [43; 44; 45]. В монографії «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960» [43] автором висвітлене протистояння структур визвольного руху гітлерівським та сталінським тоталітарним режимам. Окрім цього в дослідження детально висвітлено участь ОУН і УПА в польсько-українській локальній війні, боротьбу українського націоналістичного підпілля і повстанців проти польської комуністичної держави. Протистояння радянської влади з повстанським рухом 1951—1954

років І. Петриляк називає «малою війною». Тенденційно автор звернув увагу у своєму дослідженні на аспекти буденності воїна-повстанця. На основі архівних матеріалів ним було описано побут повстанців, їх буденні справи, господарське життя.

Одним із авторів хто також зробив акцент на суб'єктивному аспекті повстанського руху та висвітлив образ повстанця був І. Мірчук [36]. На основі проаналізованих архівно-кримінальних справ на репресованих у 40-50 рр. ХХ століття учасників УПА на Волині, автором було відтворено особливості окремих аспектів життя повстанських воїнів у волинських лісах. І. Мірчук спробував дати оцінку чисельній кількості повстанців у різні періоди. Було підготовлено таблицю з узагальнюючою інформацією про вояків УПА на Волині, де найцікавішим моментом біло співвідношення справжніх імен вояків з їх псевдонімами.

Аналізом чисельності УПА на території Волині займався також О. Ленартович [33]. Автор відштовхувався від вже існуючої кількості у 150 тис., та шляхом наведення документів органів безпеки СРСР про втрати запілля, намагався довести, що ця кількість воїнів не відповідає дійсності.

Однією з найбільш фундаментальних робіт, що стосується пропагандистської діяльності ОУН та УПА є дисертаційне дослідження О. Дмитерка [15; 16]. Автором досліджено величезну кількість джерел з порушеної проблематики. Проаналізовано структуру референтури пропаганди ОУН, що включала осередки різних рівнів. Автором було встановлено, що пропагандистською діяльністю в УПА займалися головню політвиховники. Структура пропагандистського апарату відзначалася динамічністю та гнучкістю, вона трансформувалася відповідно до змін умов боротьби. Основними формами була усна пропаганда та поширення підпільної літератури.

До третьої групи відноситься дослідження авторства зарубіжних істориків. На окрему увагу заслуговує робота аргентинського журналіста Енріке Мартінеза Кодо «Повстанці за залізною завісою» (*Guerrillas Tras la*

Cortina de Hierro) [71]. Істориком охоплений період з 1943- 1946 років. Е. Кодо у своєму дослідженні спирається не лише на тоді доступні документи УПА, але й на документи ворожих сторін, зокрема СРСР та Польщі. У своїй роботі автор намагався висвітлити погляд та ставлення до УПА чужинними державами.

Ще однією цікавою роботою «Український націоналізм 1935-1949» (Ukrainian Nationalism 1935-1949), що написана американським істориком Джоном Армстронгом [70]. Дослідником проаналізовано політичні аспекти українського націоналізму 1935 – 1945 років. Д. Армстронг намагався делікатно легітимізувати дії УПА, донести до міжнародної спільноти позицію і головні цілі повстанського руху. За основу дослідження були взяті німецькі документи років війни, українські газети, інтерв'ю з українськими біженцями на захід, які в минулому були керівниками націоналістичного підпілля.

Таким чином, проведений вітчизняними істориками аналіз організації та функціонування повстанського руху на території Волині у 1944 – 1945 роках дає підстави до поділу їх на дві групи: : 1) історіографія 1991 – 2006 роки., 2) сучасна історіографія 2006 рік до сьогодні. Характерною ознакою досліджень першої групи є їх фрагментарний та компілятивний характер, відсутність достатньої кількості джерел, висвітлення ОУН та УПА в контексті більш ширших історичних тем. Характерними рисами другої групи історіографії є більш ширший дефініційний апарат повстанського руху, концентрація досліджень навколо особливостей роботи цивільно-адміністративної влади повстанського заплілля, особливості політико-пропагандистської роботи, організацію джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання повстанської армії.

Окрему групу історіографії становлять дослідження зарубіжних авторів, характерною ознакою яких стало дослідження права повстанців боротися за незалежність своєї держави.

РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС

2.1. Перехід повстанського руху на нові форми боротьби в післявоєнний час

Станом на початок 1944 року радянсько-німецький фронт значно просунувся з північного сходу на захід (через Волинь та Полісся). Це призвело до того, що один з найбільших противників українського повстанського руху - німецькі окупаційні війська, були витіснені з території України. З цього моменту основна увага Української Повстанської армії (УПА) ОУН(б) спрямовується на боротьбу з радянською окупаційною владою.

Навесні 1944 року керівництвом повстанських сил було сформовано два великих з'єднання УПА-Північ і УПА-Південь, для боротьби з радянською владою. Основним осередком діяльності УПА-Північ стає Волинь. Вищезазначене з'єднання першим починає вести активні бойові дії проти частин Червоної армії, всупереч вказівкам Головного штабу УПА. Одна з перших сутичок відбулася на околицях Луцька, в січні 1944 року між розвідвідділом Червоної армії та незначною групою воїнів УПА.

Раптові невеликі набіги на тилові підрозділи, окремі групи бійців Червоної армії - мали систематичний характер. Їх найбільша активність була зафіксована на території Волинської та Рівненської областей. Згідно інформації начальника контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова, в межах Волинської області з 7 січня по 2 березня 1944 року було зафіксовано понад 200 незначних нападів повстанських сил на тиллові частини 13-тої армії [10, с. 173].

Окрім сутичок вищезазначеного формату, збройні загони УПА стикалися з радянськими частинами і у більших за масштабом битвах. Яскравим прикладом такого протистояння став повномасштабний бій з'єднань УПА з частинами Червоної армії в районі Обговських лісів на Кременеччині 25 квітня 1944 року. Бій видався дуже складний для українських повстанських сил,

загинуло понад двох третіх особового складу українських повстанців (за словами О. Леонтовича в бою брало участь близько 2 тис. вояків УПА) [10, с. 174].

В квітні 1944 року відбулася ще одна сутичка повстанських сил з військами НКВС СРСР в районі села Гурби (нинішня Рівненська обл., Рівненський р-н). Бій відбувся під час переходу частин УПА через німецько-радянські фронти. Результати бою доволі неоднозначно оцінюються українськими дослідниками. Достеменно не вдалося встановити точну кількість загиблих з обох сторін. Закінчення бою ознаменувалося виходом з оточення українських повстанців ціною значних людських втрат.

Результати вищезазначених боїв продемонстрували керівництву повстанських сил, неготовність УПА відкрито протистояти радянським воєнізованим частинами. Керівник Головного визвольного штабу Д. Грицай відзначав стан бойових частин УПА як незадовільний, спостерігалася погана військова підготовка особового складу, жахливий санітарно-гігієнічний стан, відсутність необхідної кількості боєприпасів та озброєння [28, с. 213].

Характерною ознакою УПА станом на 1944 рік є її найбільша чисельність за весь період існування. Однак велика кількість повстанських сил в сукупності з обмеженою матеріально технічною базою не дозволяло керівництву УПА ефективно контролювати та управляти такою військовою силою. Наслідком вищезазначеної ситуації стає наказ УПА-Північ від 22 листопада 1943 р. «До всіх станиць та зв'язків в кущі», де йшлося про необхідність здати всю зброю як місцевому населенню так і деяким групам УПА. Носіння зброї дозволялося лише референтам СБ ОУН. Даний наказ також мав на меті посилити боєздатність повстанських сил, які на постійній основі вели боротьбу проти радянських органів державної влади та НКВС.

Виснажливі прямі бойові зіткнення з частинами Червоної армії та НКВС, недостатнє матеріально технічне забезпечення, відсутність ефективної системи управління військовими загонами змусили керівництво визвольного руху зайнятися переосмисленням завдання і засоби визвольної боротьби в Україні та

СРСР, внести зміни в ідейно-політичні засади, організаційні форми і тактику. Як наслідок 18 липня 1944 року відбувся I Установчий з'їзд в с. Дермань (нині Рівненська область), де було вирішено створити Народно-визвольну революційну організацію (**НВРО**) та до керівного складу якої увійшли: Василь Кук — «Леміш» (керівник), Яків Бусел — «Заславський» та Михайло Степаняк — «Сергій», а з серпня до керівництва також був включений Дмитро Клячківський — «Охрім» («Клим Савур») [33, с. 93].

На з'їзді було прийнято ряд організаційних статутних документів, які регламентували діяльність повстанських сил. Варто зазначити, що питання ставлення і співвідношення НВРО до ОУН в статутних документах не було висвітлено, лише в неопублікованій частині резолюцій НВРО було вказано, що керівним органом НВРО є Провід ОУН.

В прийнятих організаційних документах повстанських сил проголошувався новий етап боротьби за соціальне — поряд з національним — визволення, за новий економічний та соціальний лад, демократизацію всього державного і суспільного життя в СРСР. Характерною ознакою НВРО стало те, що дана організація фактично взяла на себе обов'язки керівної політичної структури серед більшості антирадянських сил Волині і Полісся, зусилля яких спрямовувалися передусім на боротьбу проти імперіалістичних сил в Україні. Провідна мета НВРО була повалення «сталінсько-більшовицького режиму в СРСР і встановлення народно-революційної влади через утворення народно-революційних урядів» [33, с. 94].

Значна кількість подій та трансформацій які переживав український повстанський рух призвели до того, що НВРО не проіснував навіть і одного року. Як згодом виявиться, що створення з ініціативи Проводу ОУН і ГК УПА на I Великому зборі «загально-національного керівного центру визвольної боротьби» — Української Головної Визвольної Ради (**УГВР**) призвело до формальної ліквідації НВРО наприкінці 1944 року.

На фоні переосмислення принципів та ідейних засад йшло активне обговорення нової назви визвольного руху. Повстанського формату УПА було

уже недостатньо, адже для більшості населення - УПА асоціювалося саме з військовими аспектами визвольних змагань, а не з політичною боротьбою яка проголошувалася. Використання ОУН також не мало далекоглядних перспектив, бо перешкоджали закиди щодо «співпраці оунівців з нацистами», — про це ненастанно голосила радянська пропаганда. Все це і призвело до експериментів з НВРО і УГВР.

Окрім переосмислення ідейно-політичних принципів боротьби, суттєвого переосмислення зазнала і військова тактика, стратегія боротьби повстанських сил проти радянської влади. Станом на початок 1945 року, де-факто УПА перестає існувати. Провідними суб'єктами опору стають одиниці збройного підпілля ОУН(б) - боївки СБ, кавалерійські підрозділи (ВОП-и), диверсійні рейдові групи, охоронні підрозділи керівного активу, або як їх ще називали «почоти» які діяли у складі 5-25 чоловік. Найпоширенішим видом повстанської боротьби стають рейди та військово-диверсійні акції [40, с. 321].

Такі тактичні зміни були зумовлені в першу чергу неможливістю повстанських сил відкрито протистояти наступу радянської влади. Перехід в запілля і розпорошення на малі групи (боївки) давало кілька переваг у плані мобільності озброєних груп, та в плані озброєння та підготовки учасників повстанських загонів.

Як зазначалося вище одним з найпоширеніших видів повстанської боротьби стають рейди. За своїм цільовим призначенням вони поділялися на бойові та пропагандистські. Метою перших було спровокувати напругу в середовищі ворога, завдати йому відчутних втрат та завадити провести концентрований наступ. Метою пропагандистських рейдів, було спровокувати напругу в середовищі ворога, дезорганізувати його, не дозволити йому провести концентрований наступ проти повстанських сил. Також пропагандистські рейди використовувалися задля популяризації визвольного руху та поширення антирадянських настроїв серед населення. Головно територіями проведення рейдів були території з малою концентрацією

радянських військових об'єднань, включно з північними регіонами Волині [40, с. 322].

Попри перехід на нові форми боротьби, проблему забезпечення озброєнням та амуніцією так і не вдалося повністю вирішити. На початку післявоєнного періоду, основним джерелом надходження зброї було майно захоплених радянських і німецьких військових підрозділів. Станом на початок 1946 року зброя стала надходити з розбитих груп охорони громадського порядку, загонів совпартактиву та сільських винищувальних батальйонів. Згідно дослідження О. Вовка, в Рівненській області (територія колишньої Волині) у березні 1946 р. було роззброєно 5 радянських винищувальних батальйонів [33, с. 95].

Зі змінами чисельного й особового складу повстанської армії у 1944 р. загострилася потреба в нових командних кадрах. Повстанське керівництво змушене було організувати підготовчі навчання для молодшого командного складу. Такі навчання називалися «вишколи» і тривали вони близько 3-6 тижнів. Після закінчення таких вишколів, їх випускники отримували звання (ступені) рядового та підстаршинського складу (старший стрілець, вістун, старший вістун, булавний). Разом з тим, організувалися вузькоспеціалізовані вишколи для саперів, санітарів, зв'язківців [42].

Таким чином, з витісненням німецьких окупаційних військ з території України, перед повстанським рухом постає новий ворог - радянська влада. В післявоєнний період загони УПА починають відкрито вести боротьбу з частинами Червоної армії, однак такий формат протистояння не дав бажаних результатів, натомість призвів до відчутних людських та матеріальних втрат. Окрім потужного тиску з боку Червоної армії та органів НКВС, український повстанський рух супроводжував і ряд інших проблем: недостатнє матеріально технічне забезпечення, відсутність ефективної системи управління військовими силами, нестача спеціально підготовлених командних кадрів, відсутність повноцінного тилу та сильна залежність від підтримки населення.

Вищезазначені причини змусили керівництво визвольного руху зайнятися переосмисленням завдань і методів визвольної боротьби в Україні, внести зміни в ідейно-політичні засади, організаційні форми і тактику. Як наслідок, було змінено частково організаційно-адміністративну структуру повстанського руху, проголошено нові ідейні засади боротьби проти радянської влади, які включали в себе політичне протистояння. В плані тактики і стратегії збройних протистоянь, був здійснений перехід від відкритої форми протистояння, до рейдової, з поділом бойових частин на невеликі групи - боївки СБ.

2.2. Організаційна структура та чисельний склад повстанських сил на Волині

Основний поділ УПА відбувся у грудні 1943 року. Згідно даного поділу УПА ділилася на чотири частини: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь, УПА-Схід. На території Волині головно боролася проти більшовиків УПА-Північ.

Після активного реформування стратегічно-тактичних засад боротьби у серпні-жовтні 1944 року, УПА-Північ розділилася на так звані з'єднання груп №33 і №44. До групи під номером 33 входили бригади «Соборна Україна» «Жовті Води», «Пам'ять Крут», «Помста Базару», «Пилявці». До складу групи №44 входило три загони, один з яких «Сівача», що вів активну діяльність на Волині [57, с. 66].

Під час переходу повстанського руху на нові форм боротьби, у 1945 році Романом Шухевичем було прийнято рішення групу №44 розформувати та перетворити на невеликі та маневрені боївки, для активної роботи в підпіллі. Члени підпілля і цивільні жителі Волині від подрібнення повстанських підрозділів були відверто кажучи не в захваті. «Дуже тяжко перейти їм на нові форми боротьби..... Для них сила - це інша держава (от Англія, Америка!), в гіршому випадку сотні, курені УПА. А як таких нема - лише малі групки-боївки і сітка - то тут же починає мати вплив більшовицька пропаганда, що ми -

«мізерна купка», «розбитки» - і, значить, нема перспективи» - описував Яків Бусел (заступник командира УПА-Північ) подрібнення повстанських сил та суспільні настрої у вересні 1945 року [57, с. 66].

Серед повстанських командирів також знайшлися ті хто не погодився з розпорядженням Р. Шухевича. Одним з таких був ватажок Семен Котик, який почав чинити опір повстанському керівництву. Проігнорувавши інструкції і розпорядження політреферентів ОУН, Семен Котик збирає загін у складі 400 чоловік та організовує пропагандистський рейд у Здолбунівський район (колишня територія Волині), де загін потрапив у засідку і що кінцевому випадку призвело до його розформування.

Отже, як наслідок станом на початок осені 1945 року, дефакто УПА та ПЗУЗ перестають існувати. Провідними суб'єктами повстанського опору стають боївки СБ, що відносилися до збройного підпілля ОУН, а також кавалерійські підрозділи (ВОП-и), диверсійні рейдові групи [57, с. 68].

Організаційна вертикаль повстанських сил на Волині (головно ОУН) мала унікальний характер і була побудована наступною чином:

- Провід ОУН в Україні на чолі з Р.Шухевичем («Туром»);
- Північно-східний (ПСК) і Північно-західний (ПЗК) крайові проводи («краї»);
- Воєнна округа (ВО);

Вищезазначені адміністративні структури склалися з:

- Загони групи (ЗГ);
- Бригади;
- Курені (з'єднання) групи (300—500 бійців);
 - «сотня» (100—150 бійців);
 - «кущ» (30-40 бійців);
 - «чот» (30-40 чоловік);
 - «рій» (10 осіб).
- Боївка СБ

В післявоєнний період структура підпільної мережі на Волині та Поліссі змінювалася кілька разів. Одним з результатів такої зміни стало розформування великого краю ПЗУЗ на Північно-східний (ПСК) і Північно-західний (ПЗК) «менші» краї. Ймовірно роздроблення адміністративної системи було спрямоване на покращення управлінської структури, надання новим адміністративним структурам більше самостійності у прийнятті рішень.

Провідником ПСК був Федір Воробець під конспіративним іменем «Шигуніч Денис», а провідником ПЗК - Іван Литвинчук в повстанських кругах «Максим Дубовий».

Наступною адміністративною ланкою після «краю» була Воєнна округа (ВО). Кожен «край» поділявся на 2-3 ВО. Станом на 1948 рік Волинь, включно з частиною Полісся поділялася на 5 округ: Луцьку, Ковельську, Берестейсько-Кобринську, Сарненсько-Костопільську (Північну Рівненську), Рівненсько-Здолбунівську (Південну Рівненську) [33, с. 95].

Організаційний осередок на рівні округи складався з: провідника, коменданта СБ, політичного, організаційного референтів, керівників зв'язку і УЧХ. Однак дотримання такого розподілу кадрів було майже неможливим, через катастрофічний брак кадрів.

У 1946 році на оунівське підпілля з метою знищення «бандбоївки» на Західній Україні було відправлено декілька гарнізонів внутрішніх військ НКВС. Військові сили НКВС були розділені на 46 спеціальних рейдуючих загонів. Загалом проти повстанських сил на території Волині та Полісся було проведено 3876 операцій, 672 з яких супроводжувалися боями. Результатом рейдів радянських каральних сил стало цілковите знищення 71 боївки СБ.

Ситуація з кадрами ще більше загострилася в кінці 1940-х років. Зокрема, 1949-й став роком форсованої радянської колективізації на Волині. Людей котрі чинили спротив колективізації, родини, члени яких брали участь у повстанській боротьбі, просто виселяли в інші регіони УРСР і віддалені райони СРСР. Як додаток до цього, відбувалося активне залучення молоді промислово-господарський сектор. Молодь почала відправлятися в східні регіони УРСР на

навчання у фабрично-заводських школах і роботу на тамтешніх підприємствах.

Вищезазначені обставини суттєво вплинули на кадровий потенціал підпілля. Василь Глас - провідник оунівської мережі на Волині та Поліссі так розмірковував кадровий стан повстанського руху: «... якщо взяти стан кадрів на ПЗУЗ на сьогоднішній день, то він на грані ліквідації» [33, с. 94]. Як тимчасове рішення ним було запропоновано «провідним людям» (активним учасникам повстанського руху) взяти на виховання по одному юнакові, щоб підготувати з них нових членів підпілля.

На території (ВО) найбільшою військовою одиницею були Загони групи (ЗГ). На території Волині станом на 1944 рік, діяли наступні загони групи: Батуринський (на чолі з Адамом Рудиком), Корсунський (на чолі з Микитою Скубою), Прилуцький (на чолі з Ярославом Жданом), Стародубський (на чолі з Макаром Мельником), Хвастівський (на чолі з Степаном Ковальом), Хмельницький (на чолі з Яковом Яковлувим) та інші [84, с. 205].

Після реорганізації на території Волині діяли 6 бригад (замість загонів) та інші підрозділів чисельністю 1300—1500 осіб. До числа найбільших відносилася: бригада ім. Лайдаки, «Пам'яті Крут» — командир Калинюк Дмитро; бригада ім. Байди, «Пилявці» - командир Іван Климчак, що діяла в районі Шацьких лісів Заболоцького і Шацького районів Волинської області; ім. Мазепи, «Холмська» — командир Дмитро Корейчук, що діяла в Маневицькому, Рафалівському, Любешівському районах Волинської області.

Наступною одиницею після ЗГ були Курені (з'єднання) групи. Найбільшими військовими об'єднаннями такого роду, що діяли на Волині, були групи під командуванням: «Балабана»; «Бувалого» (Андрій Трачук); «Кожуха» (Семен Котик); «Довбенка» (Іван Золотнюк); «Кирея» (Степан Трохимчук); «Хмари» (Олександр Калиновський); «Юрка» (Юрій Чуйковський); «Ясена» (Миколи Свистуна) [87, с. 115].

Детально окреслити підпільну мережу нижчих організаційних ланок дуже важко. Це зумовлено обмеженістю джерельної бази. Варто зазначити, що малочисельні збройні об'єднання, зокрема боївки СБ, з 1946 року стають

рушійною силою повстанського руху на Волині, які в більшій масі базувалися в лісистих (Північ) регіонах Волині.

Питання чисельності повстанських сил на території Волині і загалом, ще й досі точно не встановлено. Оцінки чисельності серед різних науковців суттєво відрізняються. А. Кентій визначає чисельність УПА-Північ в період 1944–1945 рр. в межах від 12 до 16 тис. Дані підрахунки частково базуються на показах заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальник штабу з'єднання УПА-Схід «Холодний Яр») який називав кількісний склад УПА-Північ в межах 12–13 тис. Інший український історик О. Ленартович, не погоджується із зазначеною оцінкою і вважає, що показники чисельності значно занижені і могли відповідати дійсності лише ближче до 1945 року [33, с. 97].

За основу коригування кількості складу УПА-Північ О. Ленартовичом було взято радянські документи. У своїй статті дослідник наводить доповідь секретаря обкому КП(б)У «Про боротьбу з бандами Українсько-німецькими націоналістами в Ровенській області»т за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 року, в якій вказується про те що на території області було проведено - « 2 109 чекістсько-військових операцій в результаті яких було знищено 45 великих «бандформувань» УПА та 83 боївки СБ ОУН» [87, с. 125]. Окрім цього у вищезазначеному документі наводилися дані стосовно кількості вбитих та заарештованих повстанців - «втрати УПА – 15 298 вояків убито, 18 066 вояків – заарештовано, 6 913 вояків – з'явилося з повинною» [87, с. 131]. Отже базуючись на вищезазначених даних можна стверджувати, що лише за 1945 рік кількість втрат повстанського руху на території Волині складала 40 277 вояків.

Схожі радянські документальні свідчення наведені О. Ленартовичом відносно вже тодішньої Волинської області. Базуючись на документах дослідник стверджує, що станом на кінець 1944 року було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1200 осіб [33, с. 97].

В 1945 році втрати були значно масштабніші. Беручи за основу звіт першого секретаря Волинського обкому КП(б)У Профатілова, озвученого на

засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 року, загальна кількість втрат ОУН і УПА - « 30 262 особи з яких вбито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб.

Беручи за основу вищезазначені документи можна стверджувати, що за неповними даними на території колишньої Волині втрати повстанських сил станом на кінець 1945 року становили близько 70 539 вояків. Підтверджують дані підрахунки і німецькі джерела, за якими кількість вояків УПА станом на літо 1944 року дорівнювала 90 тис. [33, с. 97].

В подальші роки кількісний склад повстанських сил неухильно зменшувався. Однією з причин цього є значний тиск з боку радянської влади та її каральних органів. Наприклад, для боротьби з ОУН та загонами УПА у Волинській області було розміщено одну дивізію НКВС, три полки і одну бригаду – 5 285 осіб. У Рівненській області - одну дивізію та чотири бригади 8 754 особи. Для боротьби з повстанцями активно залучалися колишні радянські партизани (які добре орієнтувалися у місцевості, де переховувалися повстанці) та місцеве населення.

1950 рік мав стати вирішальним для націоналістичного підпілля. В першу чергу це зумовлювалося закінченням п'ятирічки, одним з головних пріоритетів якої мало стати цілковите знищення органами МДБ повстанських сил на території Західної УРСР. Як наслідок, вищезазначений рік виявився одним із найскладніших для підпілля. Від початку року скрізь почалися великі облави військ МДБ під виглядом саперів, котрі розмінують мінні поля часів Другої світової війни. Гострі кадрові проблеми не дозволяли повстанському руху дати гідну відповідь такому натискові радянської влади. Щоб хоч якось вийти з складної ситуації, у вересні Василь Кук наказав провіднику ОУН(б) на ПЗУЗ Василю Галасі «зменшити темпи роботи, скоротити рух, посилити конспірацію, не демонструвати назовні наші сили та можливості» [91, с. 115]. В наступній вказівці В. Кука для І. Литвинчука, говорилося про потребу радикального скорочення звітування - до одного разу на квартал.

Однак дані новації не допомогли. Підпілля було глибоко деморалізоване та знесилене боротьбою проти радянських каральних органів. Цивільне населення під страхом покарання за допомогу повстанцям та під враженням від початку Корейської війни, втратило інтерес до націоналістичної боротьби.

Таким чином, з переходом в підпілля та до нових форм боротьби, повстанських рух на території Волині починає активно реформувати свою військово-адміністративну систему управління. Фактично на початок осені 1945 року, УПА-Північ (головним осередком діяльності якої була Волинь) та ПЗУЗ перестають існувати, а на їх базі створюється два менших «краї». Роздроблення адміністративної системи було спрямоване на покращення управлінської структури, надання новим адміністративним структурам більше самостійності у прийнятті рішень.

Схожа ситуація існувала і у військово організаційній структурі, яка протягом досліджувано періоду постійно змінювалася. Однак характерною, ознакою військової організації повстанських сил є зменшення чисельності бойових загонів ат цілковити перехід на диверсійні, підпільні методи боротьби. Дискусійним ще й досі залишається питання чисельності повстанських сил. Оцінки чисельності суттєво відрізняються серед українських істориків. Граничні межі становлять від 12-16 тис. чоловік до 90 тис. чоловік. Обмеженість та не завжди об'єктивність джерел не дозволяє встановити точну кількість повстанських сил, однак базуючи на наявних джерелах можна стверджувати, що кількість повстанських вояків на Волині приблизно дорівнювала від 10 тис. у 1945 році та 2-3 тис. станом на початок 1950-х років.

2.3. Служба безпеки ОУН (б) як провідна сила повстанського руху на Волині 1944-1950 років

Зміна форм і тактики боротьби в післявоєнний період, переміщення вістря боротьби з масштабних військових операцій до конспіративно протидії ворожій агентурі, призвели до того, що СБ ОУН перетворюється на провідну, найбільш професійну, дисципліновану і боєздатну силу у протистоянні з радянською владою.

Станом на 1944-1946 рік повстанський рух переживає складний період пов'язаний з натиском органів НКВС, який увійшов під назвою «Велика блокада». У більшості великих містечках та райцентрах Волині розміщувалися гарнізони внутрішній військ НКВС. Це практично унеможливлювало діяльність повстанців у вищезазначених населених пунктах та ускладнювало їх пряму взаємодію з місцевим населенням. Дана ситуація призвела до скорочення чисельності повстанських сил на 40-60 %. Також припинила свою роботу УПА, хоча офіційно вона була скасована 30 травня 1947 року. В середовищі такого наступу радянських сил та, як наслідок, переходу підпілля до методів глибоко законспірованої боротьби, СБ ОУН показала себе як найефективніший військово-розвідувальний підрозділ українського підпілля [66, с. 185].

Згідно досліджень Д.Веденеєва і Г.Биструхіна, СБ (реферантура) ОУН мала наступну структуру:

- Референт СБ- здійснював загальне керівництво підрозділом, вів оперативну роботу, звітував вищестоящим органам, вербував агентуру й інформаторів з поміж місцевого населення;
- Заступник референта СБ - був відповідальний за кадрову політику у нижчих проводах, займався вишколом членів СБ, відповідав частково за діловодство та виконував обов'язки керівника підрозділу у разі смерті референта;
- Комендант боївки СБ - відповідає за проведення військово-диверсійних операцій, безпосередньо керував повстанцями СБ;

- Технічний референт нижчих проводів - відповідав повністю за діловодство та канцелярію, проводив заготівлю і тиражування пропагандистської (навчальної) літератури;
- Слідчий СБ - здійснювали допити повстанців та місцевих мешканців, які співпрацювали з радянською влади проти інтересів підпілля;
- Архіваріуси СБ (були лише в незначній частині підрозділів) - повністю відповідав за документацію СБ, вів картотеки агентури МДБ, протоколи допитів тощо;
- Бойовики боївки СБ - були основною рушійною силою підрозділу, займалися охороною криївки, затримували осіб що підозрювали в зраді, розповсюджували пропагандистську літературу, займалися втіленням диверсій спрямованих проти радянської влади;
- Інформатори СБ - в більшості випадків це були місцеві жителі, що не були в складі СБ та надавали інформацію про розміщення та плани каральних органів НКВС [10, с. 175].

Чисельність боївок СБ не була сталою і залежала від періоду та регіону її дислокації. Приміром, в 1945-46 -х роках середня чисельність референтури складала близько 22 особового складу та 10 жандармів. Однак після вищезазначеної «Великої блокади» чисельність підрозділів значно скоротилася, і станом на кінець 1940-х років до 3-5 осіб.

Напрямки роботи референтури СБ розподілялися по відділам. У січні 1946 року Ф. Воробець («Верещака») охарактеризував роботу СБ по напрямках наступним чином: *«Поліцейсько-виконавчий відділ проводить арешти, охороняє затриманих, розшукує осіб, якими цікавиться СБ, і виконує смертні вирoki, які виносить Служба безпеки. Розвідувальний відділ збирає шпигунські дані про військові підрозділи Радянської Армії (РА), війська НКВС, воєнно-стратегічні та інші матеріали, для чого має розвідувальний апарат. Крім цього, цей відділ використовує зібрану іншими підрозділами ОУН інформацію.*

Відділ контррозвідки цікавиться наявністю в організації «неблагонадійних» елементів, політичними настроями серед місцевого населення, виявляє лояльно налаштованих до Радянської влади осіб, а також тих, хто працює в радянських установах...» [1, с. 36]. Такий розподіл напрямків роботи був притаманний в більшій та меншій мірі для всіх референтур СБ.

Як можна побачити з вищезазначеного, одними з основних завдань СБ ОУН були розвідувальна і контррозвідувальна діяльність. Для знешкодження шпигунів та агентури органів НКВС, члени СБ використовували власну агентурну мережу та власний слідчий апарат для їх спійманих інформаторів. В більшості випадків такі операції задокументувалися органами СБ.

Протягом 1945-1946 років керівниками підпілля було вироблено три основні тактичні схеми діяльності СБ. Головною і найбільш масштабною в плані організації була схема «Дажбог». Вона визначала принципи дії повстанського руху за нових умов, спрямованих на його виживання та спротив радянській Україні. До вищезазначеної тактичної схеми діяльності СБ відносилася організація розвідувально-інформаційної мережі, контррозвідувальний захист повстанського середовища, заходи спрямовані на знешкодження сексотів, представників комуністичного активу, що діяли всупереч інтересам підпілля [56, с. 125].

Тактична схема «Олег» діяльності СБ була не менш важливою та головне, передбачала виховання та підготовку молоді для боротьби в підпіллі. Відповідно до цієї Схеми СБ мала детально перевіряти кандидатів в підпілля аби не допустити існування у власному середовищі чужорідних агентів, або не дозволити йому перейти на ворожу сторону.

Третя тактична схема носила назву «Орлик», вона передбачала виконання СБ завдань спрямованих на популяризацію повстанського руху як на частково підконтрольних ОУН територіях так і на південні та східні обл. УРСР (Житомирську, Київську і Хмельницьку обл.). СБ вивчала кадри, які направлялися, досліджувала методи протидії МДБ і узгоджувала завдання [56, с. 127]

Одним з головних інструментів реалізації зазначених тактичних схем та втіленням напрацювань референтури СБ, були боївки СБ. На території Волині боївки функціонували при референтурах усіх рівнів адміністративно-територіального поділу ОУН.

Боївки СБ та й сама референтура зазвичай дислокувалися в конспіративних приміщеннях - криївках. Будувалися криївки в найрізноманітніших місцях, від господарських приміщень («погреба» або «льохи») до важкопрохідних лісових хащ. Побудова криївки відбувалася власними силами СБ. Рекомендувалося суворо обмежити коло сторонніх осіб які брали б участь у даному процесі. Цивільні (господарі) на території яких була збудована криївка, повинні були суворо берегти таємницю її побудови. Осіб, які видавали розміщення криївки або займалися її руйнування, карали. У с. Білопіль Локачинського району боївкою СБ за це була повішена ціла сім'я Сташуків [1, с. 39].

Життя в криївці було надзвичайно складним. Учасникам підпілля доводилося роками сидіти у напівтемряві, вологих, тісних підземних приміщеннях, без вентиляції повітря та можливості повноцінно рухатися. Є значна кількість згадок учасників підпілля з цього приводу. Наприклад, колишній повстанець с. Береськ Рожищанського р-ну А. Дубчук згадував: «Схрон забрав моє життя, я в ньому майже осліп. Хоча мені 23 роки, але здоров'я моє загублене» [91, с. 616]. Ще один повстанець О. Ткачук просидівши в криївці 3 роки (з 1950-53) скаржився своєму керівнику на жахливі умови, зазначаючи: «Краще сидіти в тюрмі, ніж у такій криївці» [91, с. 625]. Довге перебування у криївці мало дуже негативний ефект на повстанців. Багато з них після закінчення повстанського руху мав психологічні проблеми, ревматизм. До важких умов варто додати ще й проблеми забезпечення продуктами харчування. Особливо гостро ця проблема поставала взимку. Споживання продуктів харчування суворо контролювалося.

Криївка мала ряд переваг у веденні підпільної боротьби, проте були присутні і ряд недоліків. Одним з таких була неможливість організувати

кругову оборону під час наступу радянських воєнізованих частин, органів НКВС. Фактично, виявлення криївки означало для повстанців неминучу смерть, чи то від кулі радянського солдата чи то від власної.

Точну кількість криївок встановити достатньо складно. Це зумовлено відсутністю необхідної джерельної бази. Однак, лише навесні 1944 року службовцями СМЕРШу 1-го Українського фронту, на Волині викрили 530 криївок-складів (135 — зі зброєю, 369 — з харчами, 26 — із військовим майном). З переходом на нові (підпільно-конспіративні) методи боротьби, кількість криївок збільшувалася аж до 1948 року [64, с. 313].

Як вже зазначалося, провідною силою підпілля на Волині були боївки СБ. У 1946 р. на території Волинської обл. діяло 32 боївки, в яких нараховувалося 246 озброєних підпільників. За даними УМДБ, станом на 5 квітня 1947 р. на території Волинської обл. діяло 46 боївок, в яких нараховувалося 311 осіб. Як правило, окрема боївка СБ налічувала від 3 до 8 осіб. Численніші боївки поділялися на рої (відділення). Для виконання важливих бойових операцій кілька боївок СБ об'єднувалися в одну військову групу.

Найпоширенішими формами бойової діяльності боївок СБ були засідки та теракти. Одним з прикладів засідки є розстріл службового автомобіля МВС в якій їхала оперативно-військова група МДБ, кілька членів радянсько партійного активу і 4 затриманих учасники МЛ ОУН. Подія сталася 4 травня 1948 року в кількох кілометрах від м. Клевань.

Однак найбільш ефективним методом боротьби з радянською владою були не засідки, а теракти. Підготовка теракту розпочиналася з погроз в бік тих представників радянської влади, які тим чи іншим чином боролися з повстанськими силами. В звітних документах ОУН неодноразово згадується про виконання такого роду погроз. Наприклад, реф. СБ Л.Скоба регулярно підкидав чекісту В. Черибі саморобні листівки із зображенням черепа та схрещеними кістками та надрукованим написом «Зникай. Уб'ємо ! Останне

попередження» або «Граєшся з вогнем. Подумай про свою голову. Виріжемо всю родину до сьомого коліна» [1, с. 39].

Якщо ж погрози не допомагали, то переходили безпосередньо до підготовки та виконання теракту. Виконавцями терактів були зазвичай представники боївки СБ, або люди залучені для цього на добровільних засадах. Для того щоб отримати справжнє завдання, добровольці повинні були пройти спеціальну перевірку. Поширеним видом терактів були підриг будівель місцевих органів МВС, розстріл представників міліції та органів НКВС з погрози та переслідування їх родин. Прикладом такого теракту є кинута граната реф. СБ І.Радзіка у вікно будинок РВ МВС. Варто зазначити, що багато спланованих терактів зазнавали невдач., що головню зумовлено було відсутність належної підготовки. Прикладом невдалого теракту є спроба представника СБ переодягненого у жіночий одяг, здійснити теракт-помсту за вбитого реф. А. Пашковця. Теракт мав відбутися 9 січня 1950 року в момент огляду тіл убитого реф. А. Пашковця і двох його побратимів, однак через підозрілу поведінку, представник боївки СБ був виявлений (з двома гранатами і пістолетом) та знешкоджений [1, с. 49].

Значна кількість вбивств представників радянської влади відбулася через їх легковажність та недисциплінованість. Наприклад, такого роду акт мав місце 8 січня 1946 р. Коли члени боївки СБ вбили дільничного уповноваженого міліції Горохівського РВ НКВС Удіна. Останній самовільно пішов у сусіднє село, де напився і як наслідок, в такому стані був без спротиву застрелений представниками повстанського руху.

Поширеним явищем було роззброєння представниками боївок СБ радянських винищувальних груп (ВГ) та груп охорони громадського порядку (ГОП). Роззброєння відбувалося шляхом раптового наскоку на вищезазначені радянські органи, в момент коли останні втрачали пильність. Роззброєння супроводжувалося ліквідацією командирів. Нариклад, , у червні 1948 р. в с. Лаврів Луцького р-ну учасники БСБ О. Вовченюка вбили командира ВГ Ф. Кравчука, а трьох супроводжуючих вояк роззброїли. Варто зазначити, що

операції роззброєння були необхідним кроком, адже це було фактично єдине джерело надходження зброї у лави повстанців [41, с. 392].

Таким чином, зі зміною форм боротьби проти радянської влади, однією з найголовніших рушійних сил повстанського руху на Волині стає Служба Безпеки ОУН. Для покращення ефективності її роботи, у відповідності до тактики глибоко законспірованого підпілля, структура СБ ОУН була дещо реформована. Одними з основних завдань СБ ОУН були розвідувальна і контррозвідувальна діяльність. Добута інформацію реферантурами СБ використовувалася для організації засідок, терактів і загалом спротиву радянській владі.

Основною та найдієвішою військовою структурою, яка займалася втіленням антирадянських заходів, була боївка СБ. Попри постійний кадровий голод, важкі морально-побутові умови та нерівність сил, члени боївок СБ вели завдавали відчутних втрат радянській владі.

РОЗДІЛ 3. ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ПОВСТАНСЬКИХ СИЛ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ 1944-1950 РОКІВ

3.1 Бій під Гурбами як завершальний етап відкритого збройного протистояння між НКВС СРСР і силами УПА.

Станом на початок 1944 року межі німецько-радянського фронту починають активно трансформуватися, включно на території Волині. Це вплинуло на розстановку повстанських сил та поділило їх на тих, що розташовувалися на території окупованій німецькими військами (під командуванням Романа Шухевича), і тих, які розташовувалися на території окупованій радянськими військами (під командуванням Василя Кука).

На території дислокування УПА-Північ головно концентрувалися радянські воєнізовані об'єднання [11]. Попри активне просування німецько-радянського фронту на захід, в тилу Червоної армії залишалася доволі значна кількість повстанці. Даний факт значною мірою турбував радянське керівництво та не дозволяв вільно почуватися радянським військовим об'єднанням. Повстанські сили систематично здійснювали напади на радянські військові загоны. З метою усунення небезпеки з боку повстанців, радянське керівництво вирішило підготувати великий наступ, який у документах НКВС відомий як Кременецька військова операція. Бій під Гурбами став наймасштабнішою військовою сутичкою між радянськими воєнізованими частинами та повстанцями не тільки у цій операції, а загалом за весь період протистояння.

На ліквідацію «оунівських банд» радянське керівництво відправило «загороджувальні» загоны НКВС, головним завданням яких у період військових дій була затримка дезертирів-червоноармійців, що тікали з лінії фронту. На підтримку загонів НКВС було також відправлено кілька окремих частин Червоної армії [40, с. 257].

На думку історика І. Мірчука, безпосередньою причиною бою, став замах членів повстанських сил на командувача 1-м Українським фронтом - Миколу

Ватутіна. Замах був здійснений за типовим сценарієм підпільної боротьби 29 лютого 1944 року. Автоколона генерала потрапила в засідку на під'їзді до села Милятин. Під час сутички М. Ватутін був серйозно поранений. Після тривалого лікування 15 квітня 1944 року генерал все ж помер. Радянське керівництво негайно відреагувало на цю новину, відрядивши опергрупу «СМЕРШ» у складі 60 осіб, на пошуки та ліквідацію сотні яка здійснила напад.

Серед інших причин дослідники вділяють масштабну мобілізаційну кампанію яка було розгорнута радянською владою на теренах Волині на Західного Полісся. Повстанські загони неодноразово намагалися зірвати цю кампанію, здійснюючи набіги на ешелони з новобранцями та призовні пункти. За оцінками О. Лисенка за період з січня по травень 1944 року завдяки діям повстанців від призову ухилилося 17 тис. чоловік, частина яких згодом вступила у лави УПА.

Співвідношення сторін у бою під Гурбами було нерівнозначним. Сили повстанців головно склалися з відділів південної групи УПА-Північ (Військова округа «Богун» під командою Петра Олійника — «Енея») та з'єднання УПА-Південь (під командуванням Василя Кука — «Леміша»). Загальна чисельність повстанців не перевищувала 5 тис. бійців. У плані технічного оснащення повстанські загони володіли 2 батареями гармат різних систем та кількома мінометними ланками. Деякі очевидці бою стверджують про наявність протитанкових рушниць. Разом з тим, активну підтримку повстанцям надавало місцеве населення, яке частково забезпечувало їх провіантом та надавало допомогу пораненим [40, с. 258].

Радянська сторона оперувала 5-ма бригадами солдатів загальною чисельністю близько 25-тис. вояків. В їх розпорядженні було 15 легких танків, полк кінноти, літаки, що використовувалися для виявлення найбільшого скупчення сил.

Станом на 20 квітня 1944 року, після кількох невеликих зіткнень з радянськими військовими загонами, які почали концентруватися на лінії Шепетівка-Рівне-Збараж, стало очевидно про початок повномасштабного

наступу найближчим часом. Керівництво УПА проаналізувавши ситуації, видало розпорядження готуватися до активного наступу ворожих сил. Було розпочато розгортання польового шпиталю, рилися шанці. керуючись даними розвідки, всі підготовчі роботи повинні були бути завершені до 23 квітня [11]. Розвіддані якими оперували керівництво УПА виявилися правдивими і 23 квітня радянські війська пішли на масований наступ. Найбільшу кількість сил було зосереджено в районі села Антонівці та Племіченка. Радянські війська здійснили масовану атаку на фланги, змусивши повстанські сили відступити та фактично взявши їх в оточення. На цій початковій стадії битви, згідно звітів штабу повстанців, радянські війська втратили 250 вояків убитими. Втрати в загонах УПА оцінювалися в 39 убитих та 30 поранених.

У ніч на 24 квітня командир повстанського загону «Ясен» пішов на прорив ворожого кільця. Однак наступ не вдався. Повстанське керівництво усвідомлювало, що в день 24 квітня потрібно буде вести оборонний бій. Як наслідок було прийнято рішення здійснити перегрупування військ та дана команда рити окопи та вкопувати гармати. Наступ ворога очікувався зі східно-південної сторони лісу, на відтинку сіл Мости, Будки, Гурби. Повстанські об'єднання перегрупувалися в дві лінії оборони. Першу лінію оборони займали відділи командира «Мамая» (по лінії р. Понора — с. Замишівка), «Докса» (Мощаниця-Чернява-Святе), «Яструба», «Сторчана» та кілька інших загонів особливого призначення (лінія Святе-Мости-Грабовець-Гурби). Другу лінію оборони займали загони «Довбенка», «Бувалого» і «Непитайла». В резерві військ УПА були залишені курені командирів «Гриця-Довбенка», «Бувалого», курінь «Балабана» які попередню ніч активно протистояли ворогу [91, с. 711].

24 квітня радянські війська провели масований артобстріл та пішли в наступ який не мав успіху. Після короткої перерви, війська НКВС у супроводі танків розпочали другу атаку вже по всьому периметру оборони, однак і цей наступ не був результативним. Повстанським силам ціною значних втрат вдалося утримати позиції.

О 6-тій годині ранку 24 квітня почався генеральний наступ загонів НКВС. Головний удар спрямовувався на північ від села Гурби, з боку сіл Мости та Хижаки. Як і в попередніх випадках наступу передував артобстріл. Цього разу була також застосована кіннота, яка зайшла з флангів, та завданням якої було вклинитися між куренями упівців, доки повстанці відбивали атаку радянських танків. Кіннота виконала своє завдання, розбивши війська повстанців на дві частини. Задля збереження контролю над ситуацією повстанське керівництво залучило резервні сили, які дещо уповільнили наступ. Радянське керівництво прикріпивши атаку танками, таки змусило відступити загін командира «Яструба». Це послабило оборонні позиції загону «Сторчана», який був оточений та змушений вступити до нерівного рукопашного бою. Результатом сутички стало знищення загону «Сторчан» - четверо старшин та 60 повстанців. Попри такі невтішні результати наступу, радянським військам не вдалося деморалізувати повстанців. Упівці почали організовувати ще одну лінію оборони. Майор Миколи Свистуна («Ясеня») так описує цю ситуацію: «Щоб забезпечити південну сторону, перекинув я сот. «Андрія» з півн.-зах. сторони на південь, на Гурбенську Гору (год. 11), які героїськи держалися до 18 год., коли більшовикам удалося висунути їх танками зі свого становища. Тут оборонні становища скріпили к-р «Довбенко», «Бувалий», «Балабан». В цей час, коли оточені «сторчанівці» боролися, я підготовляв контрнаступ з півночі, що мав виконати курінний «Докс», але на зайняте командиром «Доксом» становище не було кого дати. Своїх відділів не міг я зірвати зі становища, бо ворог наступав зі всіх сторін...» [91, с. 509].

Станом на кінець 24 квітня, після масштабного наступу по всій лінії оборони, повстанські сили були оточені в так званий «гурбенський котел». Згідно з зведеннями штабу УПА втрати радянської сторони після атак 24 квітня становили: близько 600 осіб убитими, головна кількість жертв припадає на відтинок Грабовець — Гурби, та близько 500 пораненими. З одного тільки Грабовця було вивезено близько 200 осіб поранених... виведено з ладу два танки» [7, с. 122].

Втрати УПА складали 80 осіб убитими та близько 40 пораненими. Втратено на відтинку Грабовець—Гурби: 1 ПТР, 6 кулеметів, 41 рушницю. Розуміючи всю складність ситуації та те, що натиск радянських збройних загонів буде тільки посилюватися, керівництво повстанських сил приймає рішення прорвати оточення. В ніч на 25 квітня почалася відповідна підготовка: було розформовано польовий шпиталь, легкопоранені бійці приєдналися до бойових загонів, а важкопоранені за участі цивільного населення виводилися малими групами через ділянки лінії оточення з малою концентрацією радянських військ. Вранці 25 квітня повстанці у складі декількох груп з боєм почали виходити з оточення в районі села Буща. Для унеможливлення виходу, радянське керівництво відправило в село додатковий збройний загін підкріплений легкими танками. Бій зав'язався прямо в селі. В Головно з танками стикнувся загін «Кузьмич». Майже в цей час від другої групи, що йшла іншим шляхом і також досягла Бущі, вступили у бій загони «Лютото» зі з'єднання сторчанівців, «Міші» зі з'єднання «Мамая». З'єднання «Довбенка» оцінивши ситуацію, вирішив обійти супротивника та вдарити йому в тил, що було успішно втілено [11]. Залишалося розправитися з танками. Перший Т-34 з ПТРа був підбитий командиром «Веремія», а в подальшому був закиданий гарматами бійцями «Кузьмича». Другого танка пошкодили бійці загону з'єднання «Довбенка». Після декількох годин протистояння повстанці все ж відтіснили загони НКВС та продовжили вихід.

В кінцевому результаті вийти з оточення вдалося всім куреням УПА, однак кожен окремий курінь поніс різні втрати. Наприклад, курені «Мамая» та «Довбенка» були на половину знищені, а самого «Мамая» було вбито [43, с. 212]. Також під час виходу з оточення повстанцям не вдалося винести всіх поранених з поля бою. Всі хто залишалися там, були розстріляні органами НКВД.

Результати битви мають суперечливий характер. Кожна сторона після його завершення проголошувала про свою перемогу. Кількість загиблих оприлюднена кожною зі сторін також різниться. У доповідних документах

НКВС командувачеві військами 1-го Українського фронту Г.К. Жукову, йшлося про 11 загиблих радянських солдатів, 48 поранених та захоплення значної кількості набоїв, рушниць. Упівцями втрати радянської сторони оцінювалися в 900 чоловік убитими, стільки ж пораненими, 4 знешкоджених танки та захоплення значної кількості стрілецької зброї. Власні втрати повстанські сили оцінювали в 80 убитими [11].

Об'єктивно визначити переможця в цій битві дуже важко. Варто зазначити те, що жодна зі сторін не досягли поставлених цілей. Наприклад, радянським воєнізованим частинам так і не вдалося цілковито знищити загони УПА на території Волині та Західної України загалом. Повстанці продовжували вести військові та пропагандистські акції у Західній Україні аж до 1950 року.

Для УПА битва під Гурбами продемонструвала неготовність її бойових частин відкрито протистояти радянській армії. Значна кількість загонів після битви була розформована. У документі ОУН «До тактики революційної боротьби» за червень 1946 року. рекомендувалося: «..оминати відверті, широкі, масові акції, зокрема відверті збройні виступи більших масштабів» [1, с. 43].

Проте, якщо оцінювати результати бою з позиції кількісного співвідношення сторін, то повстанська армія показала себе дещо ефективнішою, що дає підстави стверджувати про незначну перемогу.

Таким чином, стрімке просування німецько-радянського фронту на захід, залишало в тилу радянських сил значну кількість непідконтрольних повстанських сил. Усвідомлюючи небезпеки неконтрольованого тилу, радянська влада видає розпорядження для «загороджувальних» загонів НКВС ліквідувати повстанські сили на території Волині та частині Полісся. Головна битва між упівцями та радянськими збройними загонами відбулася 23-25 квітня 1944 року під Гурбами. Сили радянської сторони в декілька разів перевищували сили повстанців. Результати не надали відчутних переваж жодній із сторін. Повстанська армія змушена була внести значні корективи в тактико-стратегічні

методи боротьби. Радянській стороні так і не вдалося цілковито знищити націоналістичні сили та розчистити тил від загонів УПА.

3.2 Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині (1944–1950 рр.)

В умовах гострого соціального напруження, що спричинено політичними, економічними, релігійними або іншими чинниками відбувається активне розшарування суспільства. Результатом такого розшарування є поява категорії осіб, які втративши надії на швидке відновлення нормального життя стають на шлях бандитизму або кримінальної діяльності. На території українських земель такий сплеск бандитизму припав на 1946-47 роки. Варто зазначити, що 50% усіх банд проявів стосувалися західних областей УРСР.

Післявоєнний хаос також захопив Волинь. Звичним явищем стають грабівницькі напади не лише на поодинокі селянські будинки, а й на цілі хутори. У звітах провідників ОУН даного періоду можна доволі часто зустріти свідчення про важку криміногенну ситуацію. Приміром, здолбунівський надрайонний провідник ОУН Д. Стернійчук («Самсон») у наказі комендантам СБ райпроводів за 28 вересня 1944 р. звертав увагу на «гостру потребу боротьби з бандитизмом» [3, с. 121].

Характерними ознаками банд формувань того періоду було те, що вони діяли не відкрито, а часто видавали себе за учасників повстанського руху та зовні нагадували бівку СБ. В оперативній документації СБ такі угруповання називалися «дикими групами». Зазвичай такі групи склалися з місцевого населення, тому вони добре орієнтувалися на місцевості, користувалися тими ж методами конспірації, що і підпілля, та приводом потреб підпілля здійснювали грабунок місцевого населення. Керівництво повстанського руху розуміло всю небезпеку діяльності «диких груп» та який компроментивний вплив вони чинило на повстансько-націоналістичний рух загалом. Наприклад, референт СБ Ковельського окружного проводу ОУН М. Гаврилюк («Аркадій») писав у звіті

за 1946 р.: «Дикі групи виступають як повстанці, тим самим їх компрометують... В тому, що діють дикі групи, населення бачить нашу слабкість» [1, с. 106].

Регіонами найбільшої концентрації зазначених банд-формувань були північ Волинської та Рівненської областей. Даний регіон мав сприятливі природні умови (ліси та болота) для переховування «диких груп». За свідченням Я. Антонюка, в період з 1945 по 1946 роки на території Камінь-Каширського р-ну діяли «дикі групи» – «Гриця», «Мручка», «Лиска», «Лісового», Старовижівського р-ну – «Крука», «Яреми», Колківського р-ну – «Вишні», «Сокола», «Калини» [3, с. 123].

Керівники повстанського руху по своєму бачили причини виникнення «диких груп». Слідчий Ковельського окружного проводу ОУН В. Бондарчук («Приська») у своєму звіті датованого 6 грудня 1946 року так пояснює причини виникнення даних банд-формувань: – декон'юктура та моральне вичерпання деяких людей; – брак національної і політичної свідомості; – нетактовність деяких керівних людей супроти підвладних; – низький морально-ідейний стан; – інтенсивне діяння НКВД; – анархічне уособлення деяких людей; – неконспіроване перепровадження роботи СБ; – брак розуміння до чистки та ряд інших моментів.

Підтвердженням правдивості морального вичерпання людей є описаний реф. СБ М.Гаврилюком («Аркадій») допит керівника однієї з таких банд – «Шугая»: «Він не зізнався у співробітництві з НКВД. Сказав лише про те, що за його наказом і його бойовиками був вбитий козак «Тихий», який ніс до командира «М» закуплений матеріал. Цей же Шугай їздив вдень по селах, без потреби стріляв, згвалтував 15 дівчат, погрожуючи їм револьвером, грабував одяг навіть на дорозі у демобілізованих, пиячив» [1, с. 108]].

Також однією з причин появи «диких груп» було намагання місцевого населення уникнути призову до радянської армії, або мобілізації на примусові роботи в інші регіони СРСР. Відповідно до документів УНКВС Рівненської обл., з 4 лютого 1944 р. по 20 лютого 1945 р. на території області було

затримано 11 660 чоловік, тих, хто ухилявся від служби в Радянській армії [1, с. 111].

Значна кількість бандитських угруповань складалась з колишніх членів УПА. Мотиви такої діяльності були різними. Приміром, коли конспіративній групі не вдавалося довго встановити зв'язок з ОУН, отримати від центрального керівництва продовольство, такі особи були змушені добувати засоби для існування самостійно. Керівництво повстанського руху знало про такі інциденти. Щоб хоч якось взяти ситуацію під контроль та зменшити рівень криміногенності, наказом до організаційних сіток СБ від 16 травня 1944 року командирів військових районів (ВР) та референтів СБ, було зобов'язано: «Стягнути з терену всіх осіб, що переховуються зі зброєю, і передати до найближчого відділу, незважаючи на те, до якого відділу попередньо вони належали. У разі непослуху чи опору роззброїти і розстріляти» [3, с. 125].

Один з таких епізодів стався у вересні 1945 року. Боївка СБ у складі 15 чоловік в якій референтом з пропаганди був «Нечай» (справжнє ім'я не відоме) підозрювалася у вчиненні мародерства серед місцевого населення. Весь склад боївки, в тому числі референта, без повідомлення причин було викликано на допит до референта СБ М. Гаврилюка («Аркадій»), якому ця боївка також підпорядковувалася. Під час допиту було встановлено достовірність факту здійснення боївкою бандитських нападів. Побачивши що частину членів боївки вже зв'язали та готують до розстрілу, бойовик СБ В. Вакулик («Явір») разом з іншим бойовиком СБ Ф. Рибчинчуком («Сашою») кинулися тікати. Дані особи переховувалися від розправи з боку повстанського руху аж до 5 березня 1946 року, до моменту їх арешту опергрупою Рафілівського РВ НКВС [40, с. 188].

Схожою є історія Цумайського райпровідника ОУН М. Прадуна («Ліщини»). Відмовившись виконати наказ центрального керівництва про роззброєння та побоюючись страти за це, перейшов з десятьма бойовиками до Степанського району та організував «дику групу». Керівники повстанського руху намагалися відмовити М. Прадуна від участі в такій діяльності, пославши до нього районного референта зв'язку ОУН. Однак М. Прадун слухати нічого не

став та вбив посланця. 15 червня 1946 року його загін потрапив в засідку та частково був знищений, організатор банд формування здався з повинною.

Нерідко причиною виникнення «диких груп» була негідна поведінка керівництва підпілля. Яскравим прикладом такої поведінки став вчинок Луцького окружного провідника М. Бондарчука («Стемида»). Його колега (референт крайового проводу ПЗУЗ П. Ковальчук), знаючи про його неприпустиму поведінку написав керівництву скаргу, де йшлося «У 1947 р. «Стеמיד» підбив перейти на нелегальне становище дівчину з с. Новий Зборишів Горохівського р-ну Ковальчук Марію, яку розмістив у себе в бункері, згвалтував і заразив сифілісом. ... Я сам переконався на місці, що «Стеמיד» морально розклався. Ніякої роботи в дорученому районі не веде...» [91, с. 706]. Маючи рідного брата на рівні окружного проводу «Стемиду» вдалося уникнути покарання, натомість було розстріляно двох інших учасників боївки, які втекли з нею через розбещену поведінку їх керівника. За словами Я. Антонюка, достеменно встановити автентичність документи де йдеться про даний випадок дуже складно, документ може бути підробкою МДБ для компрометації ОУН.

Часто непідконтрольні банд-формування утворювалися через конфлікти підлеглих з керівництвом. Прикладом такої сутички стала сварка слідчого СБ КП П. Яковюка («Гліб») з своїм керівником. Не знайшовши спільної мови, «Гліб» вирішив зорганізувати власну боївку. Близько 3-ох років його боївка непідконтрольно орудувала в Локачинському районі, аж поки після тривалих переговорів з боївкою не були встановлені організаційні зв'язки [3, с. 123].

Все ж варто зауважити, що серед учасників та організаторів «диких груп» була незначна частина колишніх учасників підпілля. Основна маса припадала на деморалізованих та маргінальних елементів. Яскравий приклад ліквідації такого елемента мав місце 22 лютого 1947 року. Одному з в'язнів, який попередньо був покараний за вбивство міліціонера, вдалося здійснити втечу з в'язниці. Повернувшись на Волинь, бандит роздобув зброю та почав тероризувати місцеве населення. Були зафіксовані випадки коли бандит погрожуючи розправою, змушував людей віддавати дорогоцінні речі, забирав

одяг, чоботи. Через деякий час бандит був спійманий представниками ОУН, після чого в нього забрали зброю і попередили що у випадку повторенні грабунку він буде розстріляний. Колишній в'язень не відреагував на попередження, за що був розстріляний боївкою СБ в с. Вітоніж Рожищенського району.

Неодноразовими були випадки коли бандитські елементи прикривалися повстанським рухом. 12 липня 1948 року однією з боївок СБ було ліквідовано жительку с. Жулянці Гощанського району, за те що вона збирала продукти в оточених селах для нібито оунівського підпілля, натомість цілковито привласнюючи їх собі. Така ж доля спіткала жителя с. Дорогобуж Гощанського району О. Беда, який під виглядом учасника боївки «Цигана» збирав продукти в місцевого населення [3, с. 124].

Частими були випадки організації «диких груп» радянською владою. В більшості, так групи називали себе учасниками підпілля, хоч насправді не мали ніякого відношення до нього. Головна мета таких груп була компрометація повстанського руху перед місцевим населенням. На початку 1946 року в с. Ворокомле Любешівського р-ну голова сільради і одночасно командир ВГ М. Денисюк зібрав злочинну групу з 6 чоловік, яка систематично здійснювала грабунок місцевого населення. Схожа група організована дільничним РВ НКВС М. Протосовицьким у 1946 році діяла у Володимирецькому районі.

В період найбільшого розгулу даних банд формувань, як повстанська так і радянська сторона намагалися їх ліквідувати. У повстанців обов'язок знищувати такого роду групи був покладений на районний провід СБ. З радянської сторони їх ліквідацією займалися органи міліції та НКВС. Варто зазначити, що дані групи радянськими органами безпеки не завжди ліквідувалися. 18 лютого 1947 року Камінь-Каширським РВ МВС було спіймано групу з 6 чоловік та доведено їх участь у вчиненні грабіжницьких нападів на місцеве населення. Було встановлено, що вони діяли під виглядом оунівців в с. Сошине, Підріччя, Довга Нива. Маючи достатньо підстав посадити

бандитів до в'язниці, начальник РВ МБД взяв їх під свій захист, мотивуючи це потенційною «корисністю для МБД» [1, с. 129].

Станом на кінець 1940-х років «дикі групи» перестають існувати. В першу чергу це зумовлено посиленням радянської влади в західних регіонах УРСР. Значна заслуга у викоріненні таких злочинних груп належить повстанському руху. Наприклад, у звіті референтури СБ Ковельського окружного проводу ОУН за 1946 рік йдеться: «Деякі групи знищені нашими боївками в засідках, а інші пов'язалися з організаційною сіткою та далі виконують накази ОУН. Деякі з диких груп нав'язалися з НКВД та виконують їх роботу в терені» [8, с. 175].

Таким чином, у зв'язку з політичною, економічною та соціальною нестабільністю, криміногенна ситуація на Волині та Полісся, як і в більшості регіонів Радянського Союзу післявоєнного періоду, суттєво погіршилася. Це передусім проявилось утворенням так званих «диких груп», учасниками яких були деморалізовані, маргінальні елементи. Основною діяльністю «диких груп» був грабунок місцевого населення. Характерною особливістю утворення даних банд-формувань на Волині були надмірні чистки які проводила СБ у підпіллі ОУН й УПА. За найменшої провини можна було бути виключеним з підпілля. В такій ситуації повертатися до нормального життя було складно, адже в дію вступала репресивно-каральна машина радянської влади, яка таких людей судила на засилала на висилку. Багато звичайних людей, які не мали відношення до підпілля, але переховувалися від радянської влади (зокрема призову в Червону армію) ступали до таких груп. Повстанський рух розуміючи небезпеку даної ситуації, намагався взяти бід контроль розгул даних банд-формувань. Були ліквідовані десятки їх учасників та організаторів. В процесі ліквідації брала участь і радянська сторона, яка часто використовувала кримінальні елементи в своїх цілях.

3.3 Діяльність СБ ОУН (б) спрямована на протидію радянзації

Після важкої сутички під Гурбами у квітні 1944 року, керівництво підпілля остаточно усвідомило про неспроможність повстанських сил вести відкриту боротьбу проти радянзації західної України. Це потягнуло за собою ряд змін у стратегії і тактиці ведення боротьби проти влади СРСР. Станом на початок 1945 року, повстанський рух цілковито переходить в підпілля в якому основним способом боротьби стає диверсійна діяльність. Головною ареною протистояння УПА та Червоної армії в даний період стає територія Волині та Полісся.

Важливою складовою протистояння УПА та радянської влади на Волині стає диверсійна робота на залізниці та на лініях зв'язку. Полковник держбезпеки Н. Кочетков та по сумісництву начальник НКДБ Ковельської залізниці, у своїй доповідній записці звітував, що диверсійна діяльність повстанців на залізниці, станом на 1944 рік проявляється в наступному: «...виході до лісу однаків і дрібних груп військових і працівників залізничного транспорту, нападах на жителів, що проживають в ...будівлях на перегонах», підриві залізничних рейок та штучних споруд, підпалах дерев'яних мостів, знищенні ліній зв'язку, нападах на гарнізони військ НКДБ, вбивствах працівників залізничного транспорту та ін....» [33, с. 94].

За один лише 1944 рік на Ковельській залізниці було зафіксовано 47 диверсійних актів. Зокрема, було підірвано 11 потягів, зафіксовано 7 випадків знищення залізничних мостів, числення напади на залізничні вузли з метою зупинки руху військових ешелонів. У доповідних записках НКВС вказується про найбільш небезпечні ділянки Ковельської залізниці, де найчастіше стаються диверсійні акти: Олевськ–Сарни, Здолбунів–Красне, Ковель–Рафалівка, Луцьк–Стоянів, Костополь–Рівне. На даних ділянках оперували загони повстанців різної чисельності, від 30 до 500 вояк. Загалом за період з червня 1944 по січень 1945 року на території Рівненської області органами

державної безпеки УРСР було зафіксовано 1032 випадки вчинення «терористичних» актів проти радянської влади.

Така діяльність підпілля не могла довго залишатися безкарною. Систематичні втрати на залізниці спричинені диверсійною діяльністю, призвели до того, що охорона комунікацій стала найважливішим пріоритетом для транспортного відділу НКДБ і залізничних військ. За період з січня по травень 1945 року було ліквідовано 40 таборів УПА, викрито 176 криївок, вбито 375 бійців та 623 взято в полон. Дана статистика відноситься лише до Ковельського району, де залізнична мережа була найгустішою в регіоні. Попри значні втрати, УПА продовжувала активно вести диверсійну роботу на залізниці аж до 1948-49 років [33, с. 94].

Ще одним поширеним видом диверсій було знищення ліній зв'язку. За період з вересня по жовтень 1944 року на території Рівненської області було знищено 179 телеграфно-телефонних стовпів, пошкоджено 8 950 м ліній зв'язку, вбито фельдєгерів і листонош, одна листоноша була захоплена в полон [50, с. 274].

Важливою складовою спротиву повстанського руху радянзації Волині та Полісся був терор представників радянської влади. Секретар Рівненського обкому КПУ В. Бегма відзначав, що на території області «орудує» декілька чисельних з'єднань повстанців, які своїми діями паралізують діяльність радянської влади. Зокрема їм наголошувалося, що учасники підпілля налаштовують місцеве населення проти радянської влади та до політичних, господарських заходів організованих нею. Окремо наголошувалося на розгортанні терору вояками УПА та боївками СБ у відношенні до радянсько-партійного активу. Представники більшовицької партії часто підпадали під розправу представниками ОУН. Згідно О. Ленартовичем, станом на 1944 рік в Рівненській області втрати представників радянської влади були наступними: вбито 1 012 осіб партійних і радянських працівників (280 осіб – новоприбулі, 732 особи з місцевого активу), 2 451 особа з місцевого населення [33, с. 95].

Жорстоко представники підпілля розправлялися з «істрибками» (– утворені рад. владою парамілітарні формування з місцевого населення для боротьби з оунівським підпіллям). Наприклад, 8 серпня 1948 року боївка СБ оточила будинок істрибка з с. Дорогобуж, Гощанського району. «Істрибок» не заходів здатися, а почав чинити опір, у відповідь повстанці запалили його будинок, де він заживо згорів.

Схожа ситуація з втратами парт-апарату була і у Волинській області. Згідно підрахунків А. Кентія, станом на 1944 рік силами УПА було вбито близько 444 особи, з яких 122 було представниками більшовицької партії, 322 особи цивільного населення. Окрім цього було здійснено понад 800 збройних нападів на об'єкти радянського тилу, куди входили також залізничні вузли, лінії зв'язку [57, с. 70].

Така активізація підпілля спрямована на недопущення становлення радянської влади в регіоні, призвела до ситуації існування населених пунктів, які цілковито були під контролем УПА. Зокрема про це свідчать доповідні документи секретарів обкомів КПУ Волинської та Рівенської області та повідомлення органів державної безпеки. В одному з таких документів йшлося про те, що в Клесівському районі є ряд сіл які не мають сформованих сільських рад. Серед причин вказується терор на представників радянської влади з боку повстанців, що в кінцевому результаті змусило їх покинути населені пункти.

Відразу після завершення Другої Світової війни радянська влада взялася за здійснення «соціалістичних перетворень» на селі. Більшість цих перетворень відбувалося у насильницький спосіб із застосуванням засобів масових репресій. Яскравим прикладом таких перетворень був процес колективізації, якому вже об'єднані сили УПА та ОУН намагалися активно протистояти [57, с. 71].

На західноукраїнських селян було покладено високі норми заготівлі зерна, картоплі, лісу, тощо. Становище селян в післявоєнний період було катастрофічно важким. Ось як його описує один з представників районного проводу підпілля: «Поставки, позики, податки, виміна, державна торгівля за продукти доводить до цілковитої нужди. Багатьом від лютого бракує хліба, від

березня – картоплі. Запаси збіжжя в селян, пороблені минулими роками, вичерпалися...». До цього варто додати ще зловживання місцевого парткерівництва, яке частково привласнювало забрані в селян продукти харчування. В цьому контексті головним завданням підпілля був зрив держпоставок.

Одним з найтипівіших зобов'язань для волинських селян була заготівля лісу. Повстанський рух приділяв значну увагу для недопущення реалізації лісозаготівель, адже ліс був основним місцем їх переховування. Зазвичай, лісорубів просто виганяли з лісу, подекуди погрожуючи розправою за повторне повернення. Існували випадки коли повстанський рух оголошував певну ділянку лісу власністю «Самостійної України». Такий випадок мав місце у 1947 році, коли боївка СБ. О.Палиги («Вишні») оголосила ліс поблизу с. Брани Горохівського району власністю «Самостійної України». Дізнавшись про те, що на «їхній» ділянці лісу відбувається лісозаготівля, члени вищезазначеної боївки СБ спіймали лісорубів «побили їх шомполами і змусили співати націоналістичний гімн» [41, с. 305].

Частими були напади повстанців на цілі лісгоспи та на осіб які здійснювали лісозаготівлю. Наприклад, голова сільради с. Комарове Маневицького району змусив свого односельчанина Д. Тимощука возити кіньми ліс через потреби радянській стороні. Д. Тимощук поскаржився референту СБ А. Ярошику («Соколу»). Через деякий час голова сільради - А. Лашук, був знайдений вбитим. Схожий випадок мав місце в с. Білопіль Локачинського району. Там, сільський голова також зобов'язав літню односельчанину, її ж конями перевозити ліс. Односельчанка попередньо маючи зв'язки з оунівцями, поскаржилася їм на це. Тої ж ночі, оунівці відрубали голову сільському голові А. Сірків [87, с. 315].

Не менш суворо підпілля розправлялося з тими хто займався заготівлею молока для держави. Наприклад, 10 травня 1947 року поблизу с. Холоневичі місцева боївка СБ зупинила підводу з молокопродуктами. Місцевого жителя, попередивши про нерозголошення, відпустили, а завідуючого молочарнею П. Лебедюка вбили.

З поміж усіх планозаготівель, найбільш обтяжливими були заготівлі зерна. Підпілля, зокрема СБ на місцях намагалися захистити населення, яке тим чи іншим чином саботувало постачання радянській владі зерна, та залякати тих хто цьому сприяв. Як і в попередніх випадках здійснювався тиск на представників радянських адміністративних органів. Такий випадок зафіксований в с. Шистов Володимир-Волинського району. Селищному голові І. Бонецькому і секретарю Д. Слісарчуку представниками підпілля з погрозами розправи було наказано не виконувати плани хлібозаготівлі. 12 грудня 1947 року представниками ОУН було підірвано будівлю Тучинської сільради Гощанського району, в момент коли там обговорювалося питання хлібозаготівель.

Часто зірвані плани хлібозаготівель, підтримка значною масою людей повстанського руху, постійні диверсії спрямовані проти радянської влади, призвели до масових репресій у відношенні до тих людей які тим чи іншим чином допомагали підпіллю, або саботували «соціалістичні перетворення» на селі. Таких «неблагодійних» елементів арештовували, депортували в Сибір, або інші регіони на будівництво «великих об'єктів соціалізму». Повстанський рух намагався протидіяти таким заходам радянської влади, рятуючи всіма можливими засобами своїх рідних від виселення. Наприклад, в селі поблизу смт Цумань Ківерцівського району, члени боївки СБ Н. Ховайла («Снігура») збудували декілька землянок, де переховувалися родичі учасників підпілля. Згідно свідчень референта боївки, всього переховувалося 13 осіб [87, с. 319].

Через відсутність можливості чинити відкритий збройний опір при депортаціях, повстанський рух намагався також карати і тих хто доносив на своїх сусідів, односельчан в результаті чого провокували їх виселення. Такого роду випадок мав місце в смт Гоща у жовтні 1947 року. Повстанець П.Пилипчук («Карпо») здійснив замах на інформатора Гощанського РВ МДБ, через доноси якого декілька сімей було виселено. Того ж року був вбитий рідний дядько учасника СБ В. Стасюка («Лев») за те що його доносом була виселена до Сибіру сім'я одного з «бойовиків».

Українське підпілля вороже і насторожено ставилося до репатріантів-комуністів, які переселялися з інших країн на західні терени УРСР. Наприклад, у 1946 році в одному з сіл Маневицького району, репатріант А. Шляпинський натхненно висловився з приводу 30-ї річниці Жовтневої революції, за що отримав кілька ударів ножем від оунівця.

Серед інших напрямків спротиву радянзації Волині варто наголосити на спротиві розкуркуленню та колективізації загалом. Основним методом спротиву стала організація терактів. У листі А.Маєвського («Уліяна») до М.Климука («Максима») за 1 лютого 1949 року зазначалося: «Необхідно перейти до фізичного знищення колгоспних активістів... повісити по два активіста на село, іншим дати по 30 палок...» [91, с. 606]. Зафіксовані численні випадки ліквідації членами підпілля ініціаторів колективізації. Наприклад, 15 листопада 1948 року в с. Валицьк була вбита П. Борзун, яка одна з перших вступила до колгоспу, а згодом почала пропагувати колгоспну систему серед односельчан. Практикувалися і колективні розправи, у 1948 році в с. Новостав Луцького району була вбита сім'я Стасюків, за те що першими вступили до колгоспу.

Станом на кінець 1947 початок 1948 року, протиколгоспні акції стали складати більшу частину диверсійних заходів організованих підпіллям. Змінилися і суб'єкти уваги повстанців. Якщо на початку колективізації це були ініціатори створення колгоспів, то згодом це стало їх керівництва. Наприклад, листопада 1949 року боївка СБ «Клима» ліквідувала все керівництво колгоспу с. Городище Дубровицького району. І доповідних документах УПА такий вчинок пояснювався наступним чином: «За активну працю та настирливе творення колгоспу вищезгадані зістали большевиками призначені на керівні пости. Змагаючи до цілковитого сколективізування, пішли в розріз з інтересами народу, спричинились до фізичного винищення його, дали большевикам підстави до пограбування і тортурування» [91, с. 609]. Часто знищення адміністрації колгоспу відбувалося з особливою жорстокістю. Для того щоб

хоч якось захистити керівництво колгоспів, радянська влада дозволила їм носити при собі зброю.

Ще одним із напрямків протидії вже існуючи колгоспам було нищення їх майна. У своєму наказі А.Маєвський («Уліян») у вересні 1948 р. писав реф. СБ К.Богдану («Кайдашу»): «Потрібно знищити МТС, особливо трактори та іншу техніку під час роботи в полі. В антиколгоспну кампанію включити і радгоспи, які потрібно знищити як помістя партійно-радянської буржуазії. Зокрема під час жнив потрібно палити врожай на полях радгоспів, але так щоб від цього не постраждало населення...» [84].

Дії повстанського руху спрямовані проти колективізації мали певні успіхи на початковому етапі та суттєво сповільнювали її темпи, однак згодом зупинити цей процес було уже неможливо. У протистоянні пов'язаному з колективізацію найбільше страждало мирне селянське населення. На дії будь якої зі сторін, інша сторона відповідала контрдіями, що в більшості випадків закінчувалися смертю мирного населення. Наприклад, на створення колгоспу оунівці часто відповідали вбивством ініціаторів, радянська сторона відповідала на це збільшенням норм держзаготівель, вбивством або виселенням тих хто хоч якесь мав відношення до повстанського руху.

Станом на кінець 1948 року повстанський рух усвідомлював, що їх дії спрямована на зрив колективізації уже не є ефективними, та починають прямо зачіпати інтереси народу за свободу якого вони боролися. Для прикладу, на території Волинської обл. у 1948 р. було утворено 1016 колгоспів, в яких об'єднувалося 81% селянських господарств. Через рік процес колективізації був завершений на 99 відсотків. Яскравим прикладом зміни ставлення підпілля до колективізації є лист В. Кука («Леміш») до лідерів ЗЧ ОУН від 1950 року, де він вказує: «Хоча ми є проти колгоспної системи, проте силою накидати селянам такий чи інший спосіб господарювання... вважаю було б неправильним». Така зміна ставлення до колгоспного господарства призвела до різкого скорочення кількості диверсійних актів. Підпілля переходить до стратегії «тихого

саботажу», суть якого зводилася до конспіративного залучення колгоспників до антирадянської діяльності [95, с. 117].

Таким чином, усвідомивши неможливість здійснення прямого військового опору радянській західних областей УРСР, підпілля обирає стратегію диверсійної боротьби. Станом на 1945-46 роки найпоширенішими напрямком антирадянської діяльності стають диверсійні акції підпілля на залізниці та лініях зв'язку. З плином часу, головними сферами протистояння радянської та повстанської сторін, стають держзаготівлі та колективізація. Підпілля всіма силами намагається зірвати темпи держзаготівель, та процес колективізації. У цьому протистоянні головною жертвою стає мирне населення, яке будучи «між двох вогнів» помирало від рук то одних, то інших.

РОЗДІЛ 4 ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНОСТІ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ЯК СПОСІБ БОРОТЬБИ ПРОТИ ВОРОЖИХ ЗАГАРБНИКІВ.

4.1. Організаційні засади пропагандистської діяльності ОУН і УПА на Волині

Структура органів пропагандистської діяльності відповідала ієрархічній вертикалі повстанського руху (Генеральний воєнний округ Воєнний округ тактичні відтинки - курені - сотні - чоти - рої. Відповідно до цієї організаційної структури вибудовувався апарат політвиховників УПА, до завдань яких входило не лише ведення виховної роботи серед особового складу повстанської армії, але й пропаганди серед населення [16, с. 64].

Загальне керівництво пропагандистською роботою здійснювалося відповідним відділом Головного Військового штабу УПА. З 1944 по 1945 рік цю посаду займав Я. Бусел. Політвиховники на рівні Головного військового штабу, воєнних округ мали старшинський ступінь. Сотенний політвиховник прирівнювався до старших підстаршин УПА, міг входити до складу штабу сотні та в обов'язковому порядку був заступником командира по виховній роботі [16, с. 65].

Посада політвиховника була обов'язковою на всіх організаційних рівнях повстанського руху. Наприклад, в «Інструкції ч.1 для організаторів виховної роботи у відділах УПА» зазначалося що виховник повинен бути при кожному самостійному підрозділу вниз від чоти, незалежно від того чи це нечисельна боївка чи рій. Станом на 1945-46 роки система політичного виховання УПА була тісно пов'язана з референтурою пропаганди ОУН. В інструкції Головного Осередку Пропаганди від 28 січня 1946 року на референтів пропаганди ОУН покладалося зобов'язання тісно співпрацювати з політвиховниками тактичних відтинків УПА. Попередньо, навесні 1944 року представниками ОУН та УПА було створено єдиний центр для ведення пропагандистської роботи - Головний Осередок Пропаганди і Інформаційної Служби (ГОПС) [16, с. 65].

Обов'язки ведення пропагандистської роботи покладалися не лише на інститут політвиховників. Для покращення ефективності пропаганди в структурі УПА була створена Українська Пресова Служба (УПС). Головною метою діяльності УПС було здійснення пропаганди визвольного руху серед загалу українського населення та позиціювання українського повстанського війська як вирішального чинника у визвольній боротьбі. Головною структурною одиницею УПС була станиця. Кожен самостійний відділ УПА мав при собі таку станицю, до складу якої входило 3-5 осіб на чолі з керівником політичного відділу.

Така структура органів пропагандистської діяльності існувала до 1945 року. Згодом, у зв'язку зі зміною форм боротьби та гострою нестачею кадрів, вона починає скорочуватися. На території Волині був утворений окремий крайовий провід, значна частина колишніх провідів обласного рівня та районного рівня ліквідовувалися. Розформовані були також і станичні проводи [17, с. 28]. Станом на початок 1946 року система пропагандистських органів повстанського руху мала наступну структуру: Головний Осередок Пропаганди при Проводі ОУН -> крайовий -> надрайонний -> районний (провідник, організаційний референт, референтура пропаганди та референтура СБ -> кущовий проводи (провідник, пропагандист, працівник СБ). Така структура пропагандистських органів існувала аж до середини 1950-х років, до моменту повного розгрому націоналістичного руху [91, с. 685].

Варто зазначити що значний внесок у ідеологічні успіхи повстанської боротьби був здійснений референтами СБ. Ними здійснювалося активне розповсюдження націоналістичної літератури, велася роз'яснювальна робота серед населення. Разом з тим, ця робота супроводжувалася погрозами, а подекуди справжнім терором. В статутних документах повстанського руху неодноразово згадувалося, що пропагандистську роботу повинен вести кожен воїн УПА. Про це активно наголошувалася в кінці 1940-х років, коли навіть диверсійні методи боротьби проти радянської влади вже вичерпали себе. Зокрема, в документі «Всі до пропаганди і агітації» зазначалось: «Пропаганду

серед мас повинні вести всі, всі повинні – в більшій чи меншій мірі – бути пропагандистами й агітаторами, масовими працівниками, без огляду на своє спеціальне призначення» [87, с. 188].

Вищезазначена структура пропагандистської діяльності дає підстави стверджувати про важливість роботи яка здійснювалася даними органами. Кожен провід як і його учасники мав різні функціональні обов'язки. Наприклад, до обов'язків кущового пропагандиста входило: регулярне проведення сходів членами провідної ланки (близько 3-4 разів на місяць), на яких обговорювалася ідеологічна ситуація в певному регіоні, обговорювалася політична лінія головного проводу, відбувалося доручення пропагандистських завдань та звітування про їх виконання; проведення політично-виховної роботи серед особового складу кущових відділів, а також серед місцевого населення.

До обов'язків районного референта входило: ідеологічно-політична підготовка кущових провідних ланок та кущових самооборонних відділів у районі; індивідуальний інструктаж кущових пропагандистів (надання відповідної літератури, інструкцій) та перевірка їх роботи; організація курсів для підвищення компетенції своїх підопічних. Згідно інструкцій «До окружних і повітових провідників та окружних і повітових референтів пропаганди» кожен районний пропагандист в кінці місяця мусив звітувати про виконану роботу повітовому пропагандисту. Дані представники ідеологічної роботи також повинні були піклуватися про пропагандистську підготовку колег нижчих по званню [49, с. 223].

Обов'язки повітового та окружного референта доволі схожі. Загальними ознаками їх було підготовка кадрів для здійснення пропагандистської діяльності, забезпечення їх відповідними матеріалами, отримання звітування про пророблену роботу. Відмінність лише полягала в різних рівнях проведення вищезазначених робіт. Варто зазначити, що діяльність референтів пропаганди завжди супроводжувалася різними складнощами. Передусім це відсутність кваліфікованих кадрів здатних вести ефективну пропагандистську діяльність, відсутність ресурсів на виготовлення та розповсюдження відповідної

літератури. Це призводило до неможливості виконання референтами всіх обов'язків покладених на них та застою у пропагандистській роботі [49, с. 224].

Станом на кінець 1945 року у відбувається деяка зміна функцій осередків пропаганди різних рівнів, що було зумовлено зміною форм боротьби повстанського руху в зазначений період. Згідно інструкції 1/48 (серпень 1948 року), краєві осередки пропаганди були зобов'язані:

- Видавати газету та окремі випуски виховного змісту для молоді, листівки, а також в міру можливостей – вишкільно-виховний журнал для кадрів відповідного краю;
- Опрацьовувати статті на актуальні теми згідно з отриманим згори планом;
- Стимулювати та керувати творчою роботою підлеглих;
- Уважно слідкувати за морально-політичним станом кадрів та населення краю;
- Керувати підготовкою кадрів (планувати, слідкувати за здійсненням планів, контролювати виконання цих планів);
- Контролювати і дбати про забезпечення кадрів навчальною літературою;
- Планувати діяльність технічних ланок, дбати про забезпечення їх необхідними технічними матеріалами, підготовку кадрів та керувати розподілом літератури.

Впродовж року провести щонайменше одну зустріч з представниками різних верств суспільства [16, с. 135].

Серед інших обов'язків, про які йшлося в інструкції, було збирання матеріалів (спогадів, документів тощо), що могли б послужили основою для патріотичних статей, намагання бути в курсі всіх подій що відбувалися в закріпленому за повстанцем регіоні, намагання ефективно реагувати на них.

Зміни функціональних обов'язків торкнулися також крайових, окружних, повітових пропагандистів, однак загальний напрямок зберігся. Основний тягар

пропагандистської роботи несли на собі районні пропагандисти на референтурі СБ.

Однією з характерних ознак пропагандистської діяльності повстанського руху є постійна нестача кваліфікованих кадрів. Причин цьому є декілька: порівняно низький рівень освічених людей відносно загальної кількості населення та високі вимоги підпілля до кандидатів. Наприклад, ось одна з характеристик пропагандиста «Луки» зроблена одним із керівників окружного проводу: «38 років, колишній студент богословської школи, яку не закінчив, згодом – голова читальні «Просвіти», політично вироблений, може проводити масові збори і вести політвиховну роботу...» [91, с. 705].

Яскраво описано вимоги до повстанських пропагандистів у «Коротких вказівках щодо пропагандистської роботи на найближчий час» (квітень 1947 р.). Зокрема, там йдеться «...На пропагандистів треба підбирати людей добре вироблених і теоретично, і практично. В нас, звичайно, на пропагандистів вибирається людей в першу чергу вироблених теоретично. Це неправильно... Людині, яка не потрапить дати собі раду в нашій важкій дійсності, не можна доручати пропаганди...» [16, с. 139].

Серед інших завдань які ставилися перед пропагандистом йшлося про постійне підняття свого науково-революційного рівня, вміння пристосуватися в будь якому середовищі, вміння завойовувати повагу, авторитет та любов від населення, бути зразком для наслідування. Незнання теоретичних аспектів національно-визвольної боротьби вважалося серйозним проступком для пропагандиста.

Однією з проблем нестачі кваліфікованих (освічених) кадрів були значні втрати завдані радянською стороною реферантурі пропаганди. Наприклад, в Ковельській окрузі станом на кінець квітня 1945 року в надрайоні Столин було вбито два надрайонних референти пропаганди.

Одним із способів компенсації нестачі кадрів була організація вишколів. Організовувалися такі ідеологічно-пропагандистські вишколи терміном на 2 тижні. Їх слухачі по закінченню призначалися помічниками районних

референтів. Навчальні програми вишколів були не систематизовані. Часто це була суміш різної інформації з історії України, повстанського руху, тощо. Базуючись на збережених архівних матеріалах, навчальні програми вишколів склалися з таких дисциплін: Історія України; Історія ОУН; Географія України; Вивчення СРСР; Міжнародний політичний огляд. В програму для пропагандистів вищого рівня входили дисципліни: походження націоналізму (занепад старих рухів, зародження націоналізму, дефініція націоналізму, націоналізм і комунізм, завдання націоналізму, український націоналізм); (розвиток націй, походження націй, становлення української нації, суть нації, теорії нації, шовінізм і патріотизм та ін.); ідеологічні тези («Декалог українського націоналіста»; розвиток української нації) [3, с. 123].

Ще однією формою підготовки кадрів для ідеологічної боротьби була організація конференцій. Наприклад, у квітні 1945 року відбулася конференція в крайовому осередку «Поділля». Конференція складалася з декількох пунктів: Усне звітування окружних референтів пропаганди; зауваження та вказівки щодо покращення письмових звітів референтів пропаганди; опрацювання пропагандистських інструкцій; дискусія; інше [54, с. 53].

Таким чином, одним з найважливіших напрямків повстанської боротьби в післявоєнний період було ведення пропагандистської роботи як серед учасників підпілля так і серед місцевого населення. Ієрархічна вертикаль пропагандистських органів націоналістичного руху повторювала владну вертикаль. Зміна форм та напрямів боротьби підпілля, станом кінець 1945 року, торкнулася і пропагандистської діяльності. Було дещо змінено функціональні обов'язки всіх рівнів проводів, ідеологічній роботі почали приділяти більше уваги. Характерною ознакою пропагандистської діяльності у досліджуваній період була постійна нестача кваліфікованих кадрів, яка компенсувалася регулярними ідеологічно-виховними вишколами.

4.2. Друковані видання як засіб ідеологічної боротьби проти радянського режиму

Одним з найефективніших методів ведення ідеологічної роботи та, водночас, боротьби проти радянської влади було друковане слово. Видавництво власних друкованих матеріалів мало ряд значних переваг. По-перше, за допомогою друкованих праць, можна було охопити значно більшу аудиторію ніж будь який мітинг. По-друге, друковане слово набагато довше зберігається у пам'яті людей, адже його можна неодноразово перечитувати. Разом з тим, в друкованій праці можна детальніше розкрити головну ідею того чи іншого послання або питання. По-третє, сама наявність друкованої літератури підкреслює авторитет політичної сили або руху який його видає. Крім вищезазначених переваг, друковане слово мало один серйозний недолік - з ним могли працювати лише грамотні (освічені) люди, яких станом на післявоєнний час було небагато. Однак навіть попри даний факт, друковане слово залишалося одним з основних інструментів для повстанського руху у ведення ідеологічної роботи та залучення нових учасників.

Станом на початок 1944 року, загальне керівництво видавничої діяльності здійснювалося референтом пропаганди Проводу ОУН. Йому підпорядковувалися осередки пропаганди нижчих рівнів: крайові, обласні, окружні, повітові, а після реорганізації структури 1945 року – крайові, окружні, надрайонні та районні. При кожному осередку вищих рівнів діяли власні друкарні. Найважливіша роль в організації видання друкованих матеріалів відводилася крайовим осередкам. До повноважень крайових осередків у сфері видавничої діяльності належало: планування завдань для технічних ланок (організаційна одиниця підпілля відповідальна за друкарських процес), забезпечення їх матеріальними засобами (фарбою, папером, тощо), підготовка професійних кадрів, планування та розподіл об'ємів роботи [66, с. 190].

До приходу Червоної армії на територію Західної України повстанський рух мав доволі потужну мережу друкарень. Кожен обласний провід мав у своєму розпорядженні 2-3 великі друкарні та біля десятка менших. Однак з

просуванням лінії фронту на захід ситуація кардинально змінилася. Повстанських рух втратив більше чверті друкарень, відповідне обладнання та персонал, який часто переходив на сторону радянської влади.

У 1945 році постала нагальна потреба реформування видавничої діяльності повстанського руху. В першу чергу це було зумовлено натиском радянських органів безпеки, які приділяли значну увагу виявленню та ліквідації повстанських друкарень. Керівництво підпілля вирішило зробити головний акцент на невеликих друкарнях - так званих «гутенберівках» (від прізвища німецького друкаря Гутенберга, який вважається засновником книгодрукування). Перевага «гутенберівок» полягала в тому, що вони були невеликі за розміром, що забезпечувало їм належною конспірацією та, відповідно, ускладнювало її виявлення радянськими органами безпеки. Друкарське обладнання «гутенберівки» було доволі мобільне, легке в транспортуванні та просте в налаштуванні. Таким обладнанням могло ефективно оперувати 2-3 чоловіка, а в крайній необхідності і один [66, с. 191].

Підпілля постійно супроводжувала проблема нестачі кваліфікованих кадрів, які б могли працювати у видавничій справі. Наприклад, у звіті від серпня 1944 року, окружний референт пропаганди «Світозар» зазначав, що головною причиною невдалої організації технічної ланки була відсутність фахових працівників. Варто зазначити, що підпілля ставило жорсткі вимоги до осіб які мали працювати в цій сфері. Обов'язковими умовами було знання граматики та володіння правописом. Одним із способів вирішення цієї проблеми було залучення підпільних видавничих осередках працівників радянських друкарень. Наприклад, одним з друкарів друкарні ім. Ярослава Старуха (Тернопільщина) була жінка, яка одночасно працювала в районній друкарні.

Наступною проблемою був дефіцит виробничих матеріалів, необхідних для друкарської справи. У звітах технічних ланок з 1945 по 1947 роки постійно згадується про нестачу паперу, фарби, різного роду комплектуючих для друкарських верстатів. В перші повоєнні роки ця проблема не була такого

гострою, адже з відступом німецьких військ референтура Пропаганди Центрального Проводу ОУН вела інтенсивну заготівлю паперу та інших матеріалів, необхідних для пропагандистської роботи. З укоріненням радянської влади доступ до паперу та фарби сильно обмежився. Не могло відкрито купити необхідні матеріали для друку [97, с. 295]. Одним із способів вирішення проблеми дефіциту засобів друку, були постійні рейди на радянські друкарні та склади.

Досліджуючи організацію видавничої діяльності повстанського руху варто звернути уваги на такий аспект як поширення підпільної літератури. Літературу для внутрішнього вжитку розповсюджувалася за принципом - по одному примірнику на одну організаційну структуру (кущ, боївку, округу, тощо). Для командирів самостійних відділів, особливо ти хто працював в пропагандистській сфері робилися виключення. Поширення літератури серед населення, в умовах жорсткого радянського переслідування, мало ряд особливостей. Головним документом, яким керувалося підпілля при організації таких акцій були «Інструкції в справі розповсюдження літератури (Ч.:3/44)» від 2 жовтня 1944 року. Відповідно до них, головні обов'язки за поширення літератури покладалися на повітових та районних пропагандистів. Для цього їм було дозволено залучати будь-яку кількість людей (з районної чи кущової боївки, місцевого населення) [77].

Повстанські листівки, а також література, розповсюджувалися скрізь де це було можливо. Часто її розвішували на придорожніх стовпах, на стінах будинків, парканах тощо. Згідно інструкції розклеювати листівки потрібно було у святкові дні або в неділю. Разом з тим застерігалось розвішувати листівки на певних громадських будівлях (млин, адмін будівлі і т.д.) аби не провокувати радянську владу до застосування колективних покарань щодо місцевого населення.

У містах література розповсюджувалася в інший спосіб. Відповідно до інструкції, її слід було розповсюджувати за конкретними адресами - підкидати в поштові скриньки, на подвір'я. Разом з тим, у міста потрапляла найкраще

оформлена література. Інструкції вимагали від її поширювачів винахідливості в її розповсюдженні. Наприклад, в с. Критишині Іванівського району Волинської області, місцеві повстанці наклеювали на свої листівки заголовки з газети «Сталінський шлях». Це служило ефективним засобом маскування і дозволяло листівці донести певну інформацію до широкого кола людей, перш ніж її помічали представники радянської влади [16, с. 134].

Головним джерелом інформації стосовно масштабів видавничої справи та поширення листівок були звіти різних рівнів. Згідно одного з таких, від початку серпня до кінця 1950 року на в декількох західних районах Рівненщини було розповсюджено 809 примірників повстанської літератури (різних брошур, листівок) та більш ніж 6 тис. гасел, які виготовлялися шляхом вибиття дерев'яною матрицею на паперових смужках. Часто в звітах підпілля відображалася і реакція місцевого населення на вищезазначену літературу. Зокрема йшлося про те що вона «є наскрізь прихильною» не лише серед селян, але й серед червоноармійців. Даний факт треба розглядати критично, адже тотальну прихильність представників радянської влади до повстанських творів не відповідає дійсності.

Значну частину друкованих видань становлять періодичні видання (преса) та книжки. Характеризуючи дані пресу пропонується її класифікувати за територіальною ознакою: центральна та місцева. Серед відомих періодичних видань ОУН центрального рівня є журнал «Ідея і чин», бюлетень Проводу «Осередок пропаганди і інформації при Проводі Організації Українських Націоналістів» [20]. Журнал «Ідея і чин» видавався з 1942 по 1946 роки. Головний зміст його становили ґрунтовні аналітичні статті провідних повстанських публіцистів. Крім цього в журналі публікувалися роздуми провідних діячів підпілля, огляди актуальних подій в Україні та світі, деякі документи ОУН. У світ вийшло всього 10 номерів цього видання [20; 21; 22].

«Осередок пропаганди і інформації при Проводі ОУН» видавався з 1948 по 1951 рік. Головним редактором даного періодичного видання був П. Федун (Полтава). Зміст матеріалів, що публікувалися в ньому був схожий до змісту

журналу «Ідея і чин». Зокрема, в одному із номерів журналу видавалися такі матеріали: інформація про смерть одного із провідних ватажків підпілля (М.Арсенича-Михайла) фрагменти з різних листівок, теоретичні матеріали присвячені розбудові української державності і участі в цьому процесі ОУН та УПА.

Місцева преса повстанського руху мала ряд специфічних рис. По - перше, зустріти збережені екземпляри місцевих періодичних видань дуже важко через їхню обмежену кількість. По - друге, видавалася така література лише на рівні на рівні обласних осередків. По - третє, література нижче обласного осередку видавалася у так званому форматі радіоінформатори - коротеньке щотижневє видання, в якому друкувалися радіоновини з коментарями повстанських редакторів. Одним із прикладів пресового видання став єдиний номер суспільно-політичного органу Станіславського обласного проводу ОУН під назвою «До чину!» (випущений у листопад 1944 року).

За схожою класифікацією можна поділити і видання УПА. Одним з центральних пресових видань Головний військовий штаб УПА став журнал «Повстанець». На відміну від журналів ОУН, «Повстанець» складався головню з матеріалів військового спрямування, а не теоретико-націоналістичного. Видавався журнал з 1944 по 1946 роки. Наприклад, в номері за 1945 рік вміщені статті на тему «Напад повстанського відділу на ворожі об'єкти», «Вивчаймо мистецтво збройної боротьби». Разом з тим, в журналі публікувалися огляди новин світу та України, повстанські пісня та гуморески [16, с. 135].

До місцевих пресових видань, що видавалися окремими воєнними округами і тактичними відтинками УПА були «Шлях перемоги» (1945-1947 рр.), «Чорний Ліс» (1947-1950 рр.), «Стрілецькі вісті» (1945-1947 рр.). Характеризуючи ознаки цих друкованих видань, варто відзначати в них відсутність аналітичних та теоретичних матеріалів. Їх головний зміст присвячений вихованню молоді.

Аналізуючи повстанську персу за її характером, можна виділити наступні групи видань: інформаційні, пропагандистсько-виховні,

гумористично-сатиричні та вишкільні. До інформаційних видань належать в першу чергу вже вищезгадані радіоінформатори, що базувалися на інформації отриманої з радянських, німецьких, англійських радіостанцій. Прикладом такого пресового видання є «Новини», «Щоденні вісті», «Політичні вістки», «Голоси преси» при Українській Пресово-інформаційній службі УПА. Варто зазначити, що подій в таких виданнях подавалися стисло, без аналітики та коментарів редакторів.

До пропагандистсько-виховних пресових видань належить журнал «Чорний Ліс». Як зазначалося в одному з його номерів ««Головна мета нашого журналу, що з неї випливають теми, це представити нову визвольно-революційну дійсність у правдивому світлі – такою, як вона є. Хочемо дати широким масам повний образ наших змагань, наших героїв, нашого життя...» [50, с. 366].

Окрему та одну з найколеритніших категорій підпільних видань складають гумористично-сатиричні журнали, які видавалися як УПА так і ОУН. Найпопулярнішими виданнями такого типу є : «Український перець» (1943-45 роки) «Жорна», «Журнал», «Хрін», «Двигнем». Варто зазначити, що головню цей вид преси не мав на меті популяризувати повстанський рух, а натомість за допомогою карикатур та висміювань дискредитувати радянську владу [16, с. 136].

Окрім періодичної преси варто відзначити значну кількість книжкових видань. Популярними книгами вишкільного характеру були «Бойовий правильник партизанки» (1946 р., видання УПА), підручник «Вартова служба», «Військово-повстанський вишкіл», «Прийоми конспірації». Серед пропагандистських книг заслуговують на увагу «Наше ставлення до російського народу» О. Дяківа-Горнового, «Декларація Проводу Організації українських націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі», «Слово Організації Українських Націоналістів до українського народу», «Концепція самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу» [17, с. 31].

Таким чином, одним з найпоширеніших інструментом боротьби підпілля проти радянської влади було друковане слово. Повстанських рух приділяв значну увагу видавничій справі і намагався забезпечити необхідною літературою як власних вояків, так і місцеве населення. Найбільша частка друкованих матеріалів складалася з листівок, летючок та коротких закликів. Значно менша частка відводилася періодичним виданням (газети, журнали) книгам, підручникам. Друковані матеріали підпілля мали різне спрямування: інформаційне, пропагандистсько-виховне, гумористично-сатиричне та вишкільне. Головними проблемами повстанської видавничої справи була постійна нестача кваліфікованих кадрів та брак матеріальних засобів (паперу, фарби, комплектуючих).

4.3 Усна масова пропаганда

Крім друкованого слова важливу роль у пропагандистській діяльності повстанського руху займала масова усна пропаганда. Проаналізовані архівні та документальні (звіти) матеріали, дають змогу стверджувати, що існували наступні форми ведення усної пропаганди:

- Принагідна політична гутірка.
- Принагідна політична промова.
- Властива політична промова.
- Доповідь і дискусія.
- Диспут.
- Міжвигук [16, с. 153].

Одним з найпопулярніших видів ідеологічного просвітлення була гутірка. Даний вид політичної промови відбувався в невеликому гурті, невимушеній обстановці та з мінімальним дотриманням офіціозу. Від розмовника вимагалось дотримання певної лінії промови, що визначалася наперед. Разом з цим, розмовник також повинен був активно залучати аудиторію до обговорення того чи іншого питання, аби в кінцевому результаті гутірка мала форму

розгорнутого діалогу. Метою цього виду усної пропаганди є патріотичне виховання слухачів, залучення їх на бік повстанського руху. Проведення гутірок відбувалося у різних місцях: весілля, хрестини, вечорниці, збори в церкві.

Іншим широкоживаним видом усної пропаганди була політична промова. На відміну від гутірки, вона була коротким формалізованим виступом, що тривав від 30 до 45 -ти хвилин. Політична промова складалася зі вступу тривалістю до 12 хв, основної частини - о 21 хв. та закінчення 12 хв [3, с. 123]. У пропагандистських матеріалах підпілля часто згадувалися рекомендації для промовців. Зокрема, наголошувалося на необхідності сильного вступу, який би мав би зацікавити слухача, мобілізувати його увагу для сприйняття основної частини промови. Завершення промови, також повинно було бути найбільш ударним щоб змусити слухача проаналізувати, зважити сказані речі. Згідно інструкцій, висновки промови рекомендувалося робити у формі кличі, емоційно та з повною віддачею.

Неординарним пропагандистським прийомом був міжвигук - це короткі репліки, які вигукували з натовпу під час виступу більшовицького агітатора або представника радянської адміністрації з метою його компрометації. Такі контрпропагандистські прийоми були доволі небезпечними, адже органи безпеки СРСР суворо придушували будь які спроби інакомислення, а особливо ті які відбувалися в оточення десятків людей.

Важливим видом пропаганди були також доповіді. Склалися вони головно референтами СБ, а зачитувати їх мав право і рядовий склад підпілля. Даний факт робило доповідь ефективним інструментом пропаганди, адже була відсутня потреба залучення кваліфікованих пропагандистів, яких завжди катастрофічно не вистачало. Доповідь тривала 45-65 хв. Будувалася вона у формі тез, які підкріплювалися вагомими аргументами, історичними фактами, тощо. В доповіді часто застосовувалися різні статистичні факти, практичний досвід. Часто доповідь закінчувалася дискусією.

Варто зазначити, що в архівах зберігається чимала кількість текстів таких доповідей. Наприклад, один з них «Доповідь для мас» – це документ на 5 друкованих сторінках, де йдеться про перспективи повстанської боротьби на українських землях, про цілі та методи боротьби підпілля [16, с. 157].

Дуже часто публічні виступи повстанців супроводжувалися співом повстанських пісень. Даний вид усної пропаганди також був надзвичайно ефективним, адже головну ідею руху вдавалося доносити неформальним способом. Головними ідеями таких пісень були повна незалежність та соборність українських земель, також в них оспівувалася гордість за героїчну українську націю та переконаність в неминучу перемогу повстанського руху.

Однією з особливостей повстанських пісень є те, що вони склалися на мотив колядок та щедрівок. Українським дослідником Дмитренком О.М. у Державному архіві Волинської області було виявлено своєрідну збірку «Нові колядки», які складені на мотив відомих колядок: «Нова радість», «На небі зірка», «Ой, видить Бог», «А в Єрусалимі». Багато повстанських пісень оспівували реальних історичних осіб та реальні події (наприклад, бій під Гурбам) [17, с. 33].

Часто перед політичними промовами, та під час рейдів повстанці організовували справжні концерти. Варто зазначити, що вони не проходили на постійній основі, а організовувалися з приводу якихось важливих історичних подій (наприклад, народження В.Г. Шевченка). Про необхідність організації концертів йшлося навіть в «Інструкції по політвиховній роботі в відділах УПА від 24 листопада 1944 року», де наголошувалося, що окрім пісні «в міру можливості варто застосовувати театр, концерт». Процедура організації патріотичного свят-концерту описана в посібнику хорунжого Володимира Щитенка «Рейди».

Дмитренко О. М. в своєму дисертаційному дослідженні наводить сценарій святкування Дня Державності від 1 липня 1946 року, програма якого включала:

1. Звіт.

2. Реферат «На день 30 червня».
3. Пісня «Зродились ми» (виконував хор).
4. Декламація вірша «Україні».
5. Закінчувалося свято національним гімном [13, с. 65].

Цікавою є програма повстанського свята «300 героїв-крутанців», де автор провів паралелі бою під Крутами, з боротьбою спартанців на чолі з царем Леонідом. Програма включала в себе наступні пункти:

1. Привітання присутніх «Слава Україні! – Героям слава!»
2. Декламація Декалогу (10 заповідей українського націоналіста).
3. Пісня «Коли ми вмирали...»
4. Декламація вірша «Скипіло образою серце юнацьке».
5. Доповідь (реферат) «300 героїв-крутанців».
6. Пісня «Горіла золота заграва».
7. Декламація вірша О. Стефанович «Крути».
8. Пісня «Ми йдемо в бій, за нами вітер віє...»
9. Гімн «Ще не вмерла Україна».
10. Прощальне привітання «Україна в огні! – Смерть катам!»

Дані сценарії є яскравим прикладом скрупульозного підходу повстанських пропагандистів, до організації ідеологічних заходів. Доповіді, вірші, пісні дозволяли створити необхідне емоційне забарвлення під час заходу, що водночас сприяло пробудженню аудиторії [13, с. 67].

Таким чином, усна пропаганда відігравала важливу роль у популяризації повстанського руху та в боротьбі підпілля проти радянської влади. До найпопулярніших видів усної пропаганди відносилися: принагідна політична гутірка; принагідна політична промова; доповідь і дискусія; диспут; міжвигук. Повстанські документи детально регламентували проведення такого роду усних пропагандистських заходів. Характерною ознакою ведення усної пропаганди є ріст її активності в міру зменшення збройної діяльності підпілля, однак станом на кінець 1950 - років вона починає занепадати. Усні пропагандистські

виступи постійно переслідувалися радянським правоохоронними органами, що робило це вид пропаганди доволі небезпечним.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми дійшли до наступних висновків:

1. Досліджувана тема має достатньо широку джерельну базу. За характером та історичним критерієм історичні джерела з даної проблематики діляться на декілька груп, де основними є збірники документів та матеріалів, архівні матеріали, спогади та мемуари. Досліджуваній темі присвячена значна кількість наукових праць. Особливістю історіографії з тематики дослідження є існування декількох підходів до дослідження підпілля, які розділені часовими межами. Перший підхід (1991 – 2006 роки) характеризується фрагментарністю та компілятивністю розкриття теми підпілля. Основний акцент робився на загальних рисах повстанського руху. Другий підхід (2006 і до сьогодні) характеризується виробленням та застосуванням більш ширшого дефініційного апарату повстанського руху. Досліджень концентруються навколо особливостей роботи цивільно-адміністративної влади повстанського заплілля, особливості політико-пропагандистської роботи, організацію джерел матеріально-технічного, кадрового постачання повстанської армії.

2. З витісненням німецьких окупаційних військ з території України, головним супротивником повстанського руху стає сталінсько-більшовицька влада. На першопорах УПА та ОУН намагалися відкрито протистояти радянській владі, однак комплекс проблем, який був притаманний для повстанського руху зазначеного періоду, не давав повною мірою реалізувати таку військову стратегію. Серед проблем які супроводжували ОУН (б) та УПА були: відсутність достатньої кількості озброєння та амуніції, кадровий голод, відсутність єдності повстанських сил, відсутність повноцінного тилу та сильна залежність від підтримки населення. Дані недоліки змусили керівництво націоналістичних сил переосмислити тактику та стратегію боротьби з радянською владою. Було організовано декілька масштабних зібрань, де було прийнято рішення переходити від відкритого протистояння з більшовицькою владою, до глибоко законспірованого.

3. З 1944 по 1950 роки організаційна вертикаль повстанського руху (УПА) постійно змінювалася. Як правило, найбільшою організаційною ланкою були проводи та воєнні округи (ВО), а найменшими боївки СБ. Зміни відбувалися і в чисельності повстанських сил. Характерною ознакою в оцінці чисельності підпілля є відсутність в істориків єдиної позиції стосовно даних показників. Граничні межі становлять від 12-16 тис. чоловік до 90 тис. чоловік. Проте, більшість дослідників дотримується думки про те, що станом на 1945 рік чисельність повстанців на Волині була найбільшою та дорівнювала 10 тис. бійцям. В подальшому вона неухильно зменшувалася та на початок 1950-х років дорівнювала 2-3 тисячам.

4. Станом на 1946-1947 роки радянська влада розгортає масштабну військову акцію по придушенню руху Опору на Волині - «Велика блокада». В контексті такого натиску більшовицьких сил, найефективнішим збройним структурним підрозділом супротиву стає боївка СБ. Серед її основних завдань були: розвідка та контррозвідка, диверсійні напади на інфраструктурні об'єкти пов'язані з радянською владою, охорона керівного складу ОУН, ліквідація членів місцевого партапарату та представників МДБ СРСР тощо. В середньому боївка СБ налічувала від 3 до 8 осіб. Головними перевагами цього військового підрозділу були мобільність, глибоко конспіративний характер діяльності, кваліфіковані кадри.

5. Одним із видів боротьби між українським повстанським рухом та радянською владою було військове протистояння. Найбільшою військовою сутичкою між вищезазначеними протиборчими сторонами була Кременецька військова операція або бій під Гурбами 25 квітня 1944 року. Даний бій був першою масштабною спробою радянської держави завдати рішучого удару повстанськими силами, які були серйозною проблемою для встановлення більшовицької влади на Західній Україні. На щойно приєднаних до СРСР територіях, УПА та ОУН систематично здійснювали рейди на радянські воєнізовані частини, зривали мобілізацію в радянську армію, відбирали зброю у радянських солдат. Бій під Гурбами для обох сторін тривав з перемінним

успіхом. Після його закінчення кожна зі сторін проголошувала свою перемогу. Об'єктивно визначити переможця в цій битві дуже важко, адже жодна зі сторін не досягли поставлених цілей. Проте, якщо враховувати чисельне та збройне співвідношення, де радянська сторона домінувала в декілька разів, то повстанці в цьому бою показали себе як більш ефективна армія.

6. Одним із аспектів військової діяльності повстанських сил на території Волині є боротьба проти так званих «диких груп». Дані бандформування склалися головню з маргінальним та деморалізованих елементів, які у складний післявоєнний час займалися грабунком місцевого населення. Головною проблемою яку «дикі групи» складали для руху опору було те, що в своїй діяльності (грабунку) вони прикривалися іменем повстанського руху. Розуміючи компрометуючий характер діяльності даних бандформувань, підпілля активно почало вести боротьбу з ними. Часто схожі групи організовувалися радянською владою, в цілю дискредитувати запілля. Існували випадки морального розкладання і серед повстанців. Станом на кінець 1940-х років «дикі групи» були майже викоренені.

7. В арсеналі протистояння повстанського руху з радянською державою значне місце посідала диверсійна робота. З метою уповільнення темпів радянської регіону підпілля розгорнуло масштабну диверсійну роботу на об'єктах інфраструктури – залізниця, засоби зв'язку, адміністративні будинки. Підпілля активно протистояло колективізації Волині та Західної України загалом. Для цього ними використовувався терор проти членів більшовицької партії та ініціаторів переходу в колгоспи з боку місцевого населення. Дії повстанського руху спрямовані проти колективізації мали певні успіхи лише на перш опорах, станом на кінець 1940-х років цей процес було не зупинити. В результаті цього підпілля переходить до стратегії «тихого саботажу». У протистоянні пов'язаного з колективізацією найбільше постраждало мирне населення, адже на дії будь якої зі сторін, інша сторона відповідала контрдіями, що в більшості випадків закінчувалися смертю мирного населення.

8. Значну увагу повстанський рух приділяв пропагандистській діяльності. Система політичного виховання УПА була тісно пов'язана з референтурою пропаганди ОУН. Структура та ієрархія органів на яких покладалися ведення даної роботи, дублювали ієрархічну вертикаль повстанського руху загалом. Основне навантаження щодо ведення пропагандистської роботи покладалося на окружних та районних референтів СБ. До їх основних обов'язків входило: підготовка кадрів для здійснення пропагандистської діяльності, забезпечення їх відповідними матеріалами, отримання звітування про пророблену роботу. Серед проблем з яким стикалося підпілля, у плані ведення пропагандистської роботи, була відсутність кваліфікованих (освічених) кадрів, що компенсувалася регулярними ідеологічно-виховними вишколами.

9. Одним із інструментів ведення пропагандистської роботи було друковане слово. Власна видавнича справа була доволі ефективним засобом пропаганди, адже дозволяла охопити більше коло людей, її можна було повторно використовувати і, найголовніше, вона підкреслювала авторитет організації яка її вела. Після закінчення Другої світової війни УПА та ОУН мали розгалужену мережу друкарень, що спільно використовувалась. З посилення радянської влади в регіоні, кількість згаданих друкарень почала стрімко скорочуватися. Одним із факторів, який також впливав на скорочення, були складнощі в отриманні необхідної кількості паперу та фарби, а також брак кадрів які обслуговували б друкарні. Підпілля займалося видавництвом як як періодичної преси, так і книжковими виданнями. За характером друкованих видань, можна виділити наступні групи : інформаційні, пропагандистсько-виховні, гумористично-сатиричні та вишкільні.

10. Для пропаганди своїх цілей та поглядів підпіллям часто використовувалася усна масова пропаганда. Вона була ефективним інструментом донесення ідей для неграмотних людей, які не вміли читати, і яких в післявоєнний час була більшість. Серед найбільш популярних форм ведення усної пропаганди була політична гутірка, політична промова, диспут та

міжвигук. Підготовка та виголошення промов було чітко регламентоване відповідним інструкціями. Часто заходи усної пропаганди організовані повстанцями супроводжувалися концертними заходами, метою яких було якомога більше залучення людей до прослуховування.

Підбиваючи підсумки всього вищезазначеного, український національно-визвольний рух на Волині у 1944-1950 роках в більшій мірі відповідав загальним тенденціям боротьби підпілля проти радянської Західної України. Характерною ознакою його на Волині було домінування УПА та її активна кооперація з ОУН, що згодом призвело до фактичного злиття згаданих організацій. Окрім цього, Волинь стала одним з регіонів, де була сконцентрована велика кількість повстанських сил, які станом на 1945-1946 роки вийшли на якісно новий етап розвитку та переважаючим інструментом боротьби яких, була вже не зброя, а слово.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література

1. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк : Волин. кн., 2007. 176 с.
2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Львів–Торонто: Літопис УПА, 2014. 1069 с.
3. Антонюк Я. М.Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.).*Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. № 22. Історичні науки. С. 120-124.
4. Бурдс Дж. Советская агентура : Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). М. : Нью-Йорк : Современ. история, 2006. - 296 с.
5. Бухало Г. Видання УПА (1941-50-ті рр.). *Українська періодика: історія і сучасність: Тези першої конференції по періодиці*. Львів, 1993. С. 83-86.
6. В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11. С. 78–92.
7. В'ятрович В., Грицьків Р., Дерев'яний І., Забілий Р., Сова А., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. *Львів, 2007*.
8. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. 3-тє вид. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 352 с;
9. Васильченко І. Страшна цифра. *Червона зірка (Любешів)*. 1946. №4. С. 35-39
10. Веденєєв Д. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційнофункціональної побудови озброєного руху опору під

- проводом ОУН(б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 22. С. 172–182
11. Вітик І. Битва під Гурбами. Режим доступу до ресурсу: Режим доступу до ресурсу: URL: <http://www.personal-plus.net/483/9376.html>
 12. Галицька-Дідух Т. В. Ідеологічно-психологічне протистояння ОУН – УПА та сталінського режиму в перші повоєнні роки. *Гілея: науковий вісник*. 2008. Київ, Вип. 15. С. 37–51.
 13. Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий і літературний місячник*. 2001. Кн.12. С.64-71.
 14. Дмитерко О. Агітаційно-пропагандистська робота ОУН і УПА серед військовослужбовців Червоної армії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск*. Дрогобич, 2002. С.138-147.
 15. Дмитерко О. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2004. 21 с.
 16. Дмитерко О. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках : дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т «Острозька академія». Острог, 2004. 218 с.
 17. Дмитерко О.М. Організація усної пропаганди ОУН і УПА (1944-1950-і рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Л. Українки*. Випуск 7. Луцьк, 2002. С.27-33
 18. Жосан О. Освітня діяльність ОУН-УПА (друга половина 40-х – 50-ті роки). Режим доступу до ресурсу: URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/442-osvitnya-diyalnist-oun-upa-drugapolovina-40-kh-50-ti-roki>
 19. Забілий Р.В. Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942 –1949 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор.

- наук: 07.00.01. історія України / Р.В. Забілий; НАН України, Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів: [б.в.], 2015. 20 с.
- 20.Ідея і Чин. 1944. ч. 7. Режим доступу до ресурсу: URL: [:http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10756/](http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10756/)
- 21.Ідея і Чин. 1945. ч. 9. Режим доступу до ресурсу: URL:<http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2027/>
- 22.Ідея і Чин. 1946. ч. 10. Режим доступу до ресурсу: URL: <http://diasporiana.org.ua/periodika/3242-ideya-ichin-1946-ch-10/>
- 23.Іщук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.). *Літопис УПА. Бібліотека*. Т. 11. Торонто-Львів: Літопис УПА, 2011. 941 с.
- 24.Іщук О. С. Діяльність молодіжних структур ОУН, як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2005. 16 с.
- 25.Іщук О. С., Ніколаєва Н. Б. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943–1955 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. № 11. С. 167–210.
- 26.Іщук О. С., Ніколаєва Н. Б. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». *Український визвольний рух*. Львів, 2014. № 19. С. 309–361.
- 27.Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. – Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942-1956. Наук. ред. Г. В. Папакін. Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. К., 2008. 415 с.
- 28.Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. К.: Інститут історії України НАН України. 1999. – 220 с.
- 29.Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів 1920—1956, т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів (1942—1956). К., 2008
- 30.Киричук Ю.А. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003

31. Кость С. Українська підпільна преса 40 – початку 50-х рр. *Українська періодика: історія і сучасність: Тези II всеук. наук. конф.* Львів-Житомир, 1994. С. 66-69.
32. Левіна, Ю. С. Інформаційно-пропагандистська політика радянської влади в західних областях УРСР у 1939–1953 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. 311 с.
33. Ленартович О. Діяльність Української повстанської армії на Волині (1944–1945 рр.): організаційна структура та чисельний склад. *Краєзнавство*. № 3/5. 2015. С. 92-98.
34. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. 412 с.
35. Макаруч С. Радянські методи розправи з бандерівцями (1944-1950 рр.). *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній часопис. № 5-6. Івано-Франківськ : [б. в.], 2001. С. 353-361.
36. Марчук І. Образ волинського повстанця на матеріалах архівних кримінальних справ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 36–48.
37. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1948. ч. 1. Режим доступу до ресурсу: URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2290/>
38. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1949. ч. 2. Режим доступу до ресурсу: URL: <http://oa.elibukr.org/handle/1984/1626>
39. Наконечний В. Волинь - криваве поле війни. Т. : Підручники і посібники, 2006. 144 с.
40. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). - К.: Наук. думка, 2005. - 495 с.
41. Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси: В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов, І. К. Патриляк та он. Київ : Наукова думка, 2005. 494 с.

42. Осипенко С. Боротьба ОУН і УПА проти гітлерівського і сталінського режимів за відродження української незалежної держави. Режим доступу до ресурсу: URL: <http://gl-rayrada.gov.ua/index.php/825-borotba-oun-i-upa-proti-gitlerivskogo-i-stalinskogo-rezhimiv-za-vidrozhennya-ukrajinskoji-nezalezhoji-derzhavi>
43. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960. Львів, 2012
44. Патриляк І. «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських та підстаршинських шкіл УПА (1943 – 1944 рр.). *Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху. Ін-т укр.-ва ім. І. Крип'якевича НАН України*, Львів, 2004. Зб. 3: До 75-річчя Організації Українських Націоналістів. С. 246 – 259;
45. Патриляк І. К. Південно-Західна Волинь весною – влітку 1943 р.: становлення структур УПА (за матеріалами слідчих справ радянських органів держбезпеки). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. / Ред. колегія: В. Собчук та ін. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. 310 с.
46. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / Составители: Л. С. Бурдин, И. В. Хамазюк и др. Москва: Высшая школа КГБ при СМ СССР, 1955. 162 с.
47. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск: Харвест, 2000. 170 с.
48. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (2 пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 324–339.
49. Романишин Ю. Пропагандивна діяльність ОУН-УПА 40-50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України. *Збірник праць науководослідного центру періодики*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 222–229.

50. Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с.: іл.
51. Сергійчук В. І. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ, 2006. 184 с.
52. Сливка Ю. У пошуках історичної правди. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів*. Львів, 2004. С.5-13
53. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943-49 : довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 199 с.
54. Содоль П. Українська повстанча армія: 1943—1949: довідник, ч. 1—2. Нью-Йорк, 1995.
55. Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
56. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 464 с
57. Стародубець Г. М. Український повстанський рух на Волині на зламі 1943-1944 (політико-виховний аспект). *Тернопіль*. 2003. № 7. С. 65-72.
58. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 - поч. 1946 рр.) : Підручники і посібники, 2006. - 527 с.
59. Стародубець Г. Український самостійницький рух на теренах Південного Полісся в 1943–1946 рр.. *Мандрівець*. 2014. № 2. С. 39-42.
60. Стародубець Г. Особливості кадрового забезпечення винищувальних батальйонів західних областей України в 1944–1946 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 100-103.
61. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 167-177.

62. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. 384 с.
63. Стельникович С. Український національний рух Опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис. Житомир: Полісся, 2010. 392 с.
64. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. Бойові дії УПА за 1943–1950 рр. Ч. 2. [Б.м.]: Закордонні Частини ОУН, 1960. 451 с.
65. Хвильовий Т. «Щит і меч» ОУН: як діяла націоналістична спецслужба. Режим доступу до ресурсу: URL: https://bastion.tv/shit-i-mech-oun-yak-diyala-nacionalistichna-specsluzhba_n32822
66. Шаповал Ю. Війна після війни. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів*. Львів, 2004. С. 184–201.
67. Шевченко Н. Участь жінок в УПА. *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного ун-ту ім. І. Франка*. Зб. наук. пр. Вип. 1. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1997. С. 125–127.
68. Ющенко К. Радіостанція УПА Афродита: —Ви чуєте голос вільної України... *Історична правда*. 2011. 11 червня: Режим доступу до ресурсу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/11/41933/>
69. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття: (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.
70. Armstrong John. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. New York: Columbia University Press. 1955. Pp. xi, 322.
71. Codo E. M. *Guerrillas tras la cortina de hierro*. Buenos Aires, 1966. 418 s.
72. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. 728 s.

73. Shkandrij M. *Ukrainian nationalism: politics, ideology, and literature, 1929–1956*. New Haven; London: Yale University Press, 2015. 331 p.

Джерела

74. Бібліотека Львівського обласного державного архіву. Док. № 3010. *Ідея і чин.* – 1945. С. 8–12.
75. Веденєєв Д.В. Повстанська розвідка діє точно і відважно. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. 2006. 568 с.
76. ГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності (1944-1951 рр.). Збірник документів. – Видання ЗЧ ОУН, 1956. – 256 с.
77. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372. Т. 8. Документи, що характеризують кадри ОУН-УПА, наявність зброї, друкарської техніки та ін.. матеріально-технічних засобів, джерела їх отримання і т. ін. в період 1943– 1953 рр., 304 арк.
78. Державний архів Рівненської області, ф Р.-30, оп. 2 1942–1957 рр., спр. 16, 285 арк.
79. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 115. «Чорні листи» СБ 1947 р., 35 арк.
80. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 118. Акти виконання присудів СБ в 1948-1949 рр., 24 арк.
81. Держархів Рівненської обл., ф. Р-688. Прокуратура Рівненської обл., оп. 2, спр. 62. Спецдонесення і докладні записки за 1946 р., 48 арк.
82. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. К., 2005. 332 с.
83. Ковальчук В. Джерела з історії господарської мережі запілля УПА на Волині (1943 – 1944 рр.). *Визвольний шлях*. 2004. № 12. С. 86 – 99.

- 84.** Ковальчук В. Документальні джерела про діяльність політичних (суспільно-політичних) реферантур мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (др. пол. 1943 – перш. пол. 1944 років) Режим доступу до ресурсу: URL: www.cdvr.org.ua.
- 85.** Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни. Режим доступу до ресурсу: URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Uashch/2006_11/S73-82.pdf
- 86.** Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Львів, 1999. Т. 3. С 335
- 87.** Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. – Т. 5. *Волинь і Полісся: німецька окупація*. Кн. 3: Спомини учасників. Документи і матеріали. Від. ред. Євген Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. – 309 с.
- 88.** Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Упоряд.: В. Ковальчук. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2007. 848 с.
- 89.** Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи / Упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2010. 640 с.
- 90.** Літопис УПА. Нова серія. Т. 15: Боротьба проти повстанського руху та націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954. кн. 2. Упоряд.: С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2011. 840 с.
- 91.** Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали. Упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ; Торонто, 2006. 1448 с.
- 92.** Літопис УПА. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху та націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих

- радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Упоряд.: О.Іщук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. 912 с.
- 93.** Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / за ред. Р. Тарнавського. Київ: Атіка, 220 с.
- 94.** Матеріали та документи служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрали та впорядкували Лисенко О., Патриляк І. Київ, 2003. 253 с.
- 95.** Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. Львів: «Просвіта», 1991. 448 с.
- 96.** ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955. Б/м, 1955. 372 с.
- 97.** Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали. К., 1998.
- 98.** Стахів Є. П. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя / літ. ред. В. Пащенко. Київ: Рада, 1995. 317 с.
- 99.** УПА: спогади, документи. Гол. упоряд.: Ю. Мицик. Київ, 2018. 539 с
- 100.** Цапар Т. Політико-правове становище української інтелігенції УРСР в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. ХХ століття. Режим доступу до ресурсу:
URL:http://iful.at.ua/Konferencija/i_Gumenjuk_T_I_s_Caparstattja.pdf